

ЯЎХІМ КАРСКІ

Навуковай спадчынай, якую пакінуў нашчадкам Яўхім Фёда-равіч Карскі, мог бы ганарыцца любы акадэмічны інстытут.

Шырокая эрудыцыя, навуковая сумленнасць, выключная пра-цаздольнасць у спалучэнні з даследчыцкай сістэмнасцю і наяўна-сцю ўласнай пазіцыі дазволілі акадэміку Я. Карскаму заняць ад-но з найбольш пачэсных месцаў у пантэоне славурых дзеячаў бе-

ларускай навукі і адукацыі.

Больш за сто гадоў назад, 24 красавіка 1916 г., вядучыя расійскія філолагі – акадэмікі А. Шахматаў, У. Ператц, А. Сабалеўскі і Н. Катлярэўскі, прапануючы абраць Яўхіма Карскага ардынарным акадэмікам Імператарскай Санкт-Пецярбургскай акадэміі навук, слухна адзначалі, што «Я. Ф. Карскага можна па справядлівасці назваць заснавальнікам беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі» [32].

У сферу навуковых інтарэсаў Яўхіма Карскага ўваходзілі разнастайныя (хаця і ўзаемазвязаныя) галіны навуковых даследаванняў: гісторыя мовы і палеаграфія, дыялекталогія і лінгвагеаграфія, літаратуразнаўства і фалькларыстыка.

Яўхім Фёдаравіч Карскі нарадзіўся 1 студзеня 1861 г. (па новым стылі) у вёсцы Лаша тагачаснага Гродзенскага павета Гродзенскай губерні ў сям’і псаломшчыка Фёдара Мікалаевіча Навіцкага і дачкі дзяка Магдаліны Ануфрыеўны Карскай. Менавіта пад прозвішчам маці быў запісаны нованароджаны ў метрычнай кнізе Лашанскай царквы, паколькі яго бацька на той час яшчэ не дасягнуў 18-гадовага ўзросту і па расійскіх законах не мог афіцыйна заключыць шлюб.

У прашэнні, пададзеным будучым акадэмікам на імя дырэктара Гістарычна-філалагічнага інстытута ў Нежыне ў канцы жніўня 1881 г., адзначаецца:

«Пры гэтым назіжуся заявіць, што ў метрычным, а таксама ў прызычным пасведчанні я запісаны пад прозвішчам Карскі – прозвішчам маёй маці, паколькі я нарадзіўся да шлюбу майго бацькі і маёй маці. А што сапраўды мая маці выйшла замуж за майго бацьку Фёдара Навіцкага, у пацвярджэнне гэтага прыкладаю пасведчанне аб шлюбе» [29].

Вёска Лаша знаходзіцца за 7 кіламетраў ад шашы Гродна – Ваўкавыск над рэчкай Лашанкай. У пісьмовых крыніцах згадваецца пад 1539 г., калі яна была валасным сялом. У Пісцовай кнізе Гродзенскай эканоміі адзначаецца, што ў Лашы ў XVI стагоддзі ўжо існавала царква святога Мікалая.

У 1862 г. Фёдар Навіцкі быў прызначаны псаломшчыкам у Быт-

чанскую царкву, што ў Барысаўскім павеце, дзе праслужыў 4 гады, пакуль не быў пераведзены ў вёску Ятра Навагрудскага павета.

Ніякіх дакладных звестак пра жыццё сям'і Навіцкіх у Ятры няма. У тыя часы гэта была малапрыкметная вёска, што знаходзілася за 30 кіламетраў ад павятовага Навагрудка, у якім тады налічвалася ўсяго каля 8 тысяч жыхароў.

Пачатковую адукацыю Яўхім Карскі атрымаў у Ятранскім прыходскім вучылішчы пры царкве Раства Багародіцы. Святаром у ёй служыў Васіль Янушэўскі. Чалавек неабыякавы і даволі адукаваны, ён доўга выкладаў у вучылішчы і стаў першым настаўнікам будучага акадэміка.

У Ятры Яўхім Карскі жыў да часу свайго паступлення ў Мінскае павятовае духоўнае вучылішча ў 1871 г., куды ён патрапіў па ініцыятыве бацькі. Жыццё ў мінскай бурсе было дастаткова складаным, паўгалодным і праходзіла ў асяроддзі малазнаёмых людзей. Аднак насуперак цяжкім умовам Яўхім Фёдаравіч займаўся старанна і ў чацвёрты клас быў пераведзены як лепшы вучань [6].

Па заканчэнні вучылішча Я. Карскі паступіў у духоўную семінарыю, але пазней вырашыў не грацягваць рэлігійнай кар'еры і падаў дакументы ў нежынскі Гістарычна-філалагічны інстытут князя Безбародкі, куды быў залічаны з верасня 1881 г. Відаць, на такі выбар паўплываў што дзядзька па маці Іван Карскі, які збіраў беларускі фальклор у якасці карэспандэнта вядомага вучонага Паўла Шэйна і публікаваў свае этнаграфічныя працы.

Як і іншыя студэнты, Яўхім Карскі быў вымушаны падпарадкавацца ўнутраным правілам інстытута, якія прадугледжвалі абавязковы ўдзел у штодзённай ранішняй малітве і рэгулярных царкоўных набажэнствах. Магчыма, менавіта гэтая рэгламентаванасць інстытуцкага жыцця прывучыла Я. Карскага не баяцца аднастайнасці і манатоннасці, якой часам бывае празмерна многа ў даследчай працы.

Нежынскі Гістарычна-філалагічны інстытут шмат даў для фарміравання навуковага светапогляду маладога даследчыка і ўзнікнення ў яго цікавасці да лінгвістыкі. Карскі вывучаў славянскія мовы, а таксама грэчаскую, лацінскую, санскрыт, добра авалодаў параўнальна-гістарычным метадам у мовазнаўстве.

Вызначальнай у лёсе студэнта Я. Карскага стала сустрэча з маладымі экстраардынарнымі прафесарамі Раманам Брантам і Мацвеем Сакаловым. Ужо праз паўгода ад пачатку навучання Я. Карскі напісаў і прадставіў Р. Бранту сваю першую навуковую працу – курсавое даследаванне «Объяснение 3-ей главы Евангелия от Иоанна по Остромировскому списку».

Пазней былі і іншыя пробныя работы – «Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи», «Белорусские песни с. Берёзовца, Новогрудского уезда, Минской губернии», «Особенности белорусского наречия» [16]. А ў 1886 г. у дзясятым томе «Известий Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» пабачыла свет аб’ёмістая (на 170 старонак) праца Яўхіма Карскага «Обзор звуков и форм белорусской речи».

Неўзабаве «Обзор...» быў надрукаваны і ў выглядзе асобнага выдання. Публікацыі даследавання ў значнай ступені садзейнічаў станоўчы водгук на яго прафесара Р. Бранта, які падкрэсліваў, што гэта салідная і грунтоўная праца, заснаваная на добрым веданні аўтарам мовы сваіх родных мясцін, а таксама разнастайных навуковых крыніц, якімі Я. Карскі карыстаўся прадумана і з асцярожнасцю [20].

Другая палова XIX ст., калі Я. Карскі распачаў сваю навуковую дзейнасць, была часам панавання жорсткай рэакцыі, падаўлення любых праяў нацыянальнай самасвядомасці нярускага насельніцтва. Апякун Віленскай навучальнай акругі князь А. Шырынскі-Шахматаў прапаноўваў міністру народнай асветы А. Галяўніну замяніць карэнных беларусаў на выкладчыцкіх пасадах у Паўночна-Заходнім краі этнічнымі рускімі, а таксама накіраваць у кожную школу праваслаўнага святара з Расіі. Тагачаснай афіцыйнай навукай катэгарычна адмаўлялася самастойнасць беларускага народа і наяўнасць беларускай мовы. З сярэдзіны 1860-х гадоў у адпаведнасці з распараджэннем Міністэрства асветы Расійскай Імперыі беларускім вучням забаранялася ў сценах адукацыйных устаноў размаўляць паміж сабой на роднай мове.

Напісаная ў такіх няпростых умовах манаграфія Яўхіма Фёдаравіча «Обзор звуков и форм белорусской речи» стала першым у гісторыі нашага мовазнаўства сістэмным даследаваннем асаблі-

васцей беларускай дыялектнай мовы: ва ўсіх папярэдніх працах розных вучоных рысы беларускай мовы разглядаліся фрагментарна, без уліку іх сістэмных сувязей.

У прадмове да кнігі Я. Карскі адзначаў:

«Будучы прыродным беларусам, атрымаўшы выхаванне і адукацыю ў асяроддзі беларусаў, значыць з самага дзяцінства да апошняга часу знаходзячыся амаль толькі ў беларускім асяроддзі, аўтар набыў некаторую вопытнасць у беларускіх гаворках, якую потым падмацаваў знаёмствам з запісанымі творамі беларускай мовы. Але чым больш даводзілася знаёміцца з імі, тым часцей звяртала на сябе ўвагу нездавальняльнасць запісу гэтых твораў; зусім ненавуковая, а часцей нават памылковая перадача гукаў беларускіх. Прычына такой бязрадаснай з'явы зусім зразумелая. Браліся за вывучэнне беларускай мовы людзі, збоўшага толькі павярхоўна знаёмыя з ёй або тыя, хто зараней склаў пра яе няправільнае меркаванне... Што ж датычыцца навуковых даследаванняў па беларускай мове, то іх, можна сказаць, яшчэ не існуе...» [20, с. 3].

Яўхім Карскі ў «Обзоре...» вызначыў тэрыторыю рассялення беларусаў, іх колькасць, вылучыў асноўныя дыялекты беларускай мовы, падрабязна апісаў яе фанетычныя і марфалагічныя рысы – асабліва тыя, што з'яўляюцца спецыфічнымі (аканне, цвёрды гук [p], тыповы для беларусаў фрыкатыўны гук [ɣ], дзеканне і цеканне). У кнізе разгледжаны асаблівасці беларускага маўлення жыхароў Мінскай, Гродзенскай, Віцебскай, Віленскай, Магілёўскай, часткі Цвярскай і Смаленскай губерняў.

Пісьмовымі крыніцамі для даследавання паслужылі зборнікі беларускіх песень, прыказак і прымавак П. Бяссонава, М. Дзмітрыева, У. Дубоўскага, І. Насовіча, П. Шэйна, слоўнік І. Насовіча, а таксама ўласныя запісы Я. Карскага. Акрамя таго, аўтар карыстаўся некаторымі гістарычнымі матэрыяламі: «Собрание древних грамот и актов городов Вильно, Ковно, Троку и др.» (1843 г.), «Собрание древних актов и грамот городов Минской губернии» (1848 г.), «Рукописное отделение Виленской публичной библиоте-

ки» (1871 г.).

У заключэнні Я. Карскі спыніўся на пытанні пра месца беларускага народа і яго мовы ў так званай «рускай сям’і». У філалогіі XIX ст. не было адзінства поглядаў на гэтае пытанне. Адно лічылі беларускія гаворкі «субгаворкай» паўднёвавелікарускіх гаворак (І. Сразнеўскі, А. Патабня), другія – «субгаворкай» украінскай мовы (Ф. Міклашыч), трэція – такой жа самастойнай «гаворкай», як велікаруская і ўкраінская (М. Максімовіч, М. Надзеждзін).

Яўхім Фёдаравіч пераканаўча даказваў, што беларускія гаворкі старэйшыя за паўднёварускія, і генетычна яны ніяк не выводзяцца з украінскай мовы:

«Мы суадносіны галоўных частак рускай мовы пададзім у наступным выглядзе: руская мова распалася на дзве гаворкі – велікарускую і маларускую. Затым велікаруская гаворка падзялілася на гаворкі. паўночнавелікарускія, беларускія і паўднёвавелікарускія; беларуская гаворка потым падпала пад моцны перакрываваны ўплыў маларускай гаворкі і польскай мовы» [20, с. 160].

Некаторыя высновы Я. Карскага з пункта гледжання сучаснай навукі падаюцца неадназначнымі, хаця для лінгвістыкі канца XIX ст. з’яўляюцца натуральнымі. Так, Яўхім Фёдаравіч лічыў, што выразных адрозненняў у гаворках беларускай мовы ўказаць нельга, усе яны зводзяцца да таго або іншага змянення асноўных беларускіх прымет і для некаторых прыватнасцей, якія лёгка патлумачыць запазычаннямі ў суседзяў – рускіх, украінцаў і палякаў.

Уласна, выказваліся Я. Карскім і меркаванні надзвычай смелыя для таго часу: «Калі прыняць пад увагу каланізацыйны рух беларускага племені ў вобласці велікарускія, тады гэтае падабенства беларускага з паўднёвавелікарускім, сапраўды, давядзецца тлумачыць запазычваннем, толькі запазычвалі не беларусы ў паўднёвавелікарусаў, а якраз наадварот. Так што лепш бы сказаць – не беларусы галіна паўднёвавелікарусаў, а наадварот...» [20, с. 157].

Адметна, што гэтую думку Я. Карскага праз некалькі дзесяцігоддзяў прынялі нават некаторыя расійскія вучоныя. Так, у «Ис-

тории русского литературного языка (XI–XVII вв.)» Барыса Успенскага чытаем: «...сам факт існавання [старабеларускай літаратурнай мовы] аказвае... значны ўплыў на рускую моўную сітуацыю; можна сказаць, што *простая мова* мае істотна большае значэнне для гісторыі рускай літаратурнай мовы, чым для гісторыі ўкраінскай і беларускай літаратурных моў» [37, с. 411].

Першая праца Я. Карскага заклала падмурак у сапраўды навуковае вывучэнне беларускай мовы і адкрыла для тагачаснай філалогіі яе фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці. Праведзенае даследаванне паказала, што беларуская мова пакуль яшчэ застаецца малараспрацаванай і што для далейшага аб'ектыўнага асвятлення яе асаблівасцей неабходна, з аднаго боку, падрабязнае вывучэнне мовы «заходнерускіх» (старабеларускіх) пісьмовых помнікаў, а з другога – беларускіх гаворак ва ўсёй іх разнастайнасці. Гэта з'явілася адным з асноўных прадметаў будучых навуковых пошукаў акадэміка Карскага.

Менавіта «Обзор...», у якім Я. Карскі фактычна распрацаваў навуковыя асновы граматыкі беларускай мовы, праз 30 гадоў стане адной з найважнейшых крыніц інфармацыі пры стварэнні Браніславам Тарашкевічам вядомай «Беларускай граматыкі для школ» (1918 г.).

Разам з тым, як і любое сур'ёзнае даследаванне, праца не была пазбаўлена пэўных недахопаў. Прафесар Аляксей Сабалеўскі ў сваёй рэцэнзіі падкрэсліваў высокі навуковы ўзровень сачынення Я. Карскага, аднак пры гэтым звяртаў увагу, што ў ім падаецца толькі статычнае апісанне беларускай мовы, яе гукі і формы, і амаль не закранаюцца праблемы іх эвалюцыйнага гістарычнага развіцця. Дарэчы, Я. Карскі і сам гэта прызнаваў. Так, у прадмове ён адзначаў, што ў сувязі з абмежаванасцю і недасканаласцю крыніц па беларускіх гаворках пры разглядзе іх асаблівасцей давялося абавірацца на ўласны вопыт і рабіць асноўным крытэрыем сваю родную гаворку.

У «Обзоре...» адсутнічалі ў неабходным аб'ёме звесткі для вызначэння межаў беларускіх гаворак у цэлым, не зусім выразна акрэсліваліся адрозненні паміж паўночна-ўсходнімі і паўднёва-заходнімі гаворкамі, цьмянымі былі прынцыпы іх размежавання

і групоўкі.

Несумненна, Яўхім Фёдаравіч прыслухаўся да ацэнак акадэміка А. Сабалеўскага. У наступнай вялікай працы – «К истории звуков и форм белорусской речи», якая друкавалася ў «Русском филологическом вестнике» (1890–1893 гг.), вучоны выступіў як заснавальнік гістарычнай фанетыкі і гістарычнай граматыкі беларускай мовы [19].

Пасля бліскачага заканчэння пяцігадовага курса навучання ў Нежыне Яўхім Карскі на пасяджэнні Канферэнцыі інстытута ў жніўні 1885 г. быў зацверджаны выкладчыкам у Другую Віленскую гімназію, дзе чытаў рускую і стараславянскую мовы, а таксама рускую літаратуру.

У гэты час Я. Карскі пачаў актыўна збіраць этнаграфічны матэрыял (у чым яму нямала дапамагалі бацькі) і друкавацца ў навуковых зборніках. Ён шмат працаваў у рукапісным аддзяленні Віленскай бібліятэкі над вывучэннем старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў.

На аснове свайго ўніверсітэцкага даследавання Яўхім Карскі 23 кастрычніка 1893 г. у Кіеўскім універсітэце абараніў першую ў гісторыі дысертацыю па беларускай мове на атрыманне ступені магістра рускай мовы і славеснасці.

Паміж заканчэннем універсітэта і абаронай дысертацыі прайшло 8 гадоў. Прычынай часовага адыходу ад інтэнсіўнай навуковай дзейнасці стала сямейнае жыццё. Яўхім Карскі, ажаніўшыся ў 1887 г. з дачкой настаўцеля Спаса-Праабражэнскай царквы ў вёсцы Цырын Соф'яй Мікалаеўнай Сцепуржынскай, быў вымушаны амаль увесь свой вольны час аддаваць выкладанню ў гімназіі і прыватным урокам, каб матэрыяльна забяспечваць маладую сям'ю. Праз год будучы акадэмік стаў бацькам. Невыпадкава даўні знаёмы і настаўнік Я. Карскага прафесар Брант, занепакоены лёсам здольнага вучня, даслаў яму ліст з правакацыйным вердыктам: «Вучоным Вы ўжо не станеце». Прачытаўшы гэты ліст, жонка Яўхіма Карскага паабяцала сабе ва ўсім спрыяць навуковым заняткам мужа і слова сваё стрымала [30, с. 43].

У верасні 1892 г. Я. Карскі падаў прашэнне на імя рэктара Варшаўскага ўніверсітэта: «З прычыны адкрыцця пры давера-

ным Вашай Светласці ўніверсітэце лектуры рускай мовы, гонар маю пакорна прасіць хадайнічаць перад кім патрэбна аб прадастаўленні ўзгаданага месца мне. Да гэтага прыкладаю спіс маіх навуковых прац» [34, с. 5].

Падобнае прашэнне паступіла таксама ад магістра Яўгена Будэ – пазней вядомага вучонага-славіста, члена-карэспандэнта Расійскай акадэміі навук, рэпрэсаванага ў 1931 г.

Конкурсная справа аб замяшчэнні вакантнай пасады разглядалася аб'ектыўна і падрабязна. Была сфарміравана нават спецыяльная камісія, у склад якой увайшлі аўтарытэтныя расійскія вучоныя прафесары А. Смірноў, К. Грот, П. Кулакоўскі.

Навуковую цікавасць уяўляе водгук прафесара А. Смірнова пра навуковыя працы Яўгена Будэ і Яўхіма Карскага (1892 г.).

«З усіх артыкулаў сп. Карскага асаблівае значэнне маюць два: “Обзор звуков и форм белорусской речи” і “К истории звуков и форм белорусской речи”.

Першая праца ўяўляе даволі поўны агляд беларускай гаворкі, складзены на падставе вядомага да 1885 г. у друку матэрыялу. Гэтай кнігай як добрым дапаможнікам карыстаўся праф. Сабалеўскі ў “Лекцыях па гісторыі рускай мовы” і прафесар Уладзіміраў у сваім сачыненні “Доктор Франциск Скорина”. Значна больш каштоўная другая праца сп. Карскага, якая друкавалася ў Рускім філалагічным весніку. Яго надрукавана цяпер каля 13 лістоў, заканчэнне каля 3–4 лістоў надрукавана будзе ў 1893 г. У гэтай працы адзначаны асаблівае гучаў і формаў 12 помнікаў (часам вельмі буйных) старой заходнерускай гаворкі, пачынаючы з XVI ст.; акрамя таго, разгледжана мова старых заходнерускіх граматы і актаў са старажытных часоў да канца XV ст., а таксама актаў XVI ст. Па гэтым распрацаваным матэрыяле можна скласці цяпер даволі рэальнае аблічча старой заходнерускай гаворкі. Старажытныя асаблівае мовы аўтар супаставіў з дадзенымі наваейшых беларускіх гаворакаў не толькі па мінулай сваёй працы («Обзор..»), але і па новых матэрыялах, адабраных са зборнікаў Шэйна, Раманава, Дабравольскага і іншых зборнікаў, якія выйшлі ў свет пасля 1885 г. Метад даследаванняў правільны, навуковы. Наву-

ковых вынікаў больш, чым у сп. Будэ па тым жа прадмеце, і кніга сп. Карскага можа быць прынятая ў якасці магістарскай дысертацыі» [34, с. ІО-ІІ].

Па выніках працы камісіі в. а. дэкана гістарычна-філалагічнага факультэта Г. Струвэ далажыў рэктару: «...Разгледзеўшы навуковыя працы кандыдатаў, члены камісіі прыйшлі да высновы, што абодва маюць поўнае права на атрыманне лектуры рускай мовы ў Варшаўскім універсітэце, але... сп. Карскі больш знаёмы з заходнім краем і што тут ён знойдзе матэрыял для далейшых навуковых работ па вывучэнні старой заходнерускай мовы і сучасных заходнерускіх гавораў» [34, с. 6]. У выніку з лютага 1893 г. Яўхім Карскі перайшоў працаваць у Варшаўскі ўніверсітэт: спачатку лектарам рускай мовы, потым экстраардынарным, а з 1897 г. ардынарным прафесарам кафедры рускай і славянскай мовы і гісторыі літаратуры.

Працуючы з тэкстамі, Я. Карскі імкнуўся пазбягаць перадрукаў і арыентаваўся на арыгіналы пісьмовых помнікаў. Шмат часу ён аддаваў вывучэнню рукапісаў у бібліятэках Вільні, Пецярбурга, Масквы, Варшавы, Кіева, Слуцка. Вынікам такой карпатлівай працы стала даследаванне «Два памятніка старога западнорускага наречия» (1893 г.), у якім вывучаўся катэхізіс Сымона Буднага 1562 г. і Каталіцкі катэхізіс 1585 г. У наступным годзе ў «Варшавских университетских известиях» была апублікавана новая праца Я. Карскага пад назвай «О языке так называемых литовских летописей», дзе прапаноўваўся палеаграфічны і моўны аналіз трох літоўскіх летапісаў.

Як сведчыць асабістая перапіска Яўхіма Фёдаравіча, адразу пасля атрымання магістарскай ступені ён задумаўся пра напісанне доктарскага даследавання.

У самым пачатку 1894 г. Я. Карскі звярнуўся да прафесара Маскоўскага ўніверсітэта Аляксея Сабалеўскага, які высока ацаніў яго працы ў галіне беларусістыкі, з просьбай падказаць дысертабельную тэму. Сабалеўскі параіў засяродзіцца на даследаванні гісторыі і мовы заходнерускіх перакладаў псалтыра [14, с. 111].

У выніку праз два з паловай гады 9 лістапада 1896 г. прафесар Варшаўскага ўніверсітэта па кафедры царкоўнаславянскай і

рускай моў Яўхім Карскі на пасяджэнні Савета Імператарскага Маскоўскага ўніверсітэта паспяхова абараніў доктарскую дысертацыю «Западнорусские переводы псалтири в XV–XVII веках». Афіцыйнымі апанентамі на абароне выступілі ўніверсітэцкія настаўнікі Я. Карскага, якія 11 гадоў назад прымалі ў яго выпускныя экзамены, – Раман Брант і Мацвей Сакалоў [15].

У дысертацыі, апублікаванай у тым жа годзе ў выглядзе асобнага выдання, Я. Карскі прааналізаваў восем рукапісных і чатырнаццаць старадрукаваных псалтыроў. У свой час гэта былі выключна папулярныя творы, па якіх навучаліся грамаце. Іх пераклад з царкоўнаславянскай мовы на старабеларускую засведчыў прэстыж апошняй у Вялікім Княстве Літоўскім, а таксама высокія культурныя запатрабаванні беларускага народа. Карскі паказаў, што беларуская мова валодала ўсімі неабходнымі сродкамі для перадачы адцягненых паняццяў, вобразнай структуры кніжна-царкоўнай лексікі, складаных граматычных канструкцый.

Такім чынам, за няпоўныя 15 гадоў навуковай дзейнасці Я. Карскі напісаў цэлы шэраг аўтарытэтных прац, надрукаваў больш за 1230 старонак навуковых тэкстаў. Настолькі багаты плён мог з’явіцца толькі ў вельмі арганізаванага даследчыка.

Па ўспамінах нашчадкаў, Я. Карскі быў чалавекам парадку і вялікай самадысцыпліны. У доме ўсё зіхацела ад чысціні. Вопратка на ім заўсёды была акуратная і свежая: зранку ён апранаў белую кашулю, касцюм, чаравікі, завязваў гальштук – нават калі ўвесь дзень працаваў дома. Ніякіх халатаў, піжам, хатніх туфляў. У летнюю спёку ён насіў лёгкі часучовы пінжак і светлыя суконныя нагавіцы.

У яго кабінёце таксама заўсёды быў ідэальны парадак. Ён дакладна ведаў, у якой шафе, на якой паліцы, на якім месцы знаходзіцца патрэбнае выданне. Стол ніколі не быў завалены кнігамі і рукапісамі – на ім была толькі кніга, патрэбная ў дадзены момант.

Выключная памяць Я. Карскага, які нават незадоўга да смерці цытаваў цэлыя раздзелы з твораў на старажытнагрэчаскай і лацінскай мовах, дазваляла яму без асаблівых цяжкасцей знаходзіць патрэбную цытату таго або іншага аўтара [1, с. 156].

Акадэмік Віктар Баркоўскі пісаў ва ўспамінах: «Я стаў філола-

гам і глыбока ўдзячны Яўхіму Фёдаравічу, што выбраў гэты шлях. Яўхім Фёдаравіч быў строгім настаўнікам (я рыхтаваўся да прафесуры пад яго кіраўніцтвам), які не дараваў самай нязначнай фактычнай памылкі, не любіў верхаглядства. Ён патрабаваў ведання не толькі ўсходнеславянскіх моў, але таксама польскай, чэшскай, сербскай і балгарскай. На яго думку, вузкая спецыялізацыя прыносіць шкоду філалагічнай навуцы. Яўхім Фёдаравіч з'яўляўся для нас, хто праходзіў у яго навуковую падрыхтоўку, недасягальным узорам, таму што быў і мовазнаўцам, і літаратарам, і палеографам, і этнографам, і праславіў родную навуку ва ўсіх гэтых галінах» [2, с. 155].

Па словах акадэміка Барыса Ляпунова, як асоба Я. Карскі адзначаўся стойкасцю, стрыманасцю і разам з тым мяккасцю і паласлівасцю да людзей і іх прац. Прымаючы да друку ў якасці рэдактара даследаванні розных навуковых кірункаў, ён заўсёды імкнуўся ўбачыць дадатныя бакі адрэцэнзаваных ім кніг [27].

Яўхім Карскі выдатна ведаў Беларусь. Ён многа і часта падарожнічаў, праводзіў палявыя даследаванні, у некаторых мясцінах спыняўся на працяглы час. Так, у канцы 1870-х – 1880-я гг. ён праводзіў летнія адпачынкі, а таксама калядныя і велікодныя канікулы ў вёсцы Бярозаец Навагрудскага павета Мінскай губерні, у пачатку XX ст. неаднаразова гасцяваў у І. Навіцкага ў мястэчку Блячын на Случчыне. У 1886 г. разам з будучай жонкай наведаў мястэчка Мірацічы Навагрудскага павета Мінскай губерні. Некалькі летніх адпачынкаў правёў на Гродзеншчыне – у маёнтках Мігаза і Панямунь.

Дачка Яўхіма Карскага Наталля Баркоўская пісала ва ўспамінах: «Лета мы звычайна праводзілі на дачы пад Гродна. Калі бацька не выпраўляўся ў чарговую, іншы раз вельмі цяжкую і далёкую экспедыцыю па вывучэнні беларускіх гаворак, то і на дачы пісаў свае працы» [1, с. 156].

Яўхім Фёдаравіч рэгулярна наведваў бацькоў, якія часта змянялі месца жыхарства, а заадно знаёміўся з побытам жыхароў, вывучаў мясцовыя гаворкі, запісваў фальклор. Так, у 1895 г. будучы акадэмік пэўны час пражываў у бацькоў у мястэчку Волма Мінскага павета, наведваў сям'ю пасля пераводу бацькі на служ-

бу ў вёску Гарадная Пінскага павета, прыязджаў да бацькоў улетку 1903 г. у вёску Дунайчыцы Слуцкага павета.

Восем гадоў (з 1885 г. да 1893 г.) Яўхім Карскі пражываў у Вільні, там жа спыняўся падчас удзелу ў IX Археалагічным з'ездзе, для некаторых важных асабістых сустрэч, а таксама ў сувязі з перамовамі па выданні III тома «Белорусов» у віленскай тыпаграфіі «Грамадзянін» (1919 г.).

Значную частку Беларусі і памежных тэрыторый Я. Карскі аб'ехаў з экспедыцыямі па збіранні фальклорнага і моўнага матэрыялу: Навагрудскі, Барысаўскі, Мінскі, Слуцкі паветы Мінскай губерні, Сакольскі, Беластоцкі і Гродзенскі паветы Гродзенскай губерні, а таксама розныя вёскі, мястэчкі і гарады ў іншых паветах Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў [16].

Нямала часу правёў Я. Карскі ў экспедыцыях па тэрыторыях губерняў, сумежных з беларускімі землямі: у самым пачатку XX ст. вывучыў Аўгустоўскі павет Сувалцкай губерні, шэраг паветаў Курляндскай, Пскоўскай, Смаленскай, Цвярскай, Калужскай, Арлоўскай, Чарнігаўскай губерняў.

Шматлікія паездкі дапамагалі Яўхіму Фёдаравічу дакладна акрэсліць межы пашырэння беларускага этнасу, даследаваць супонасць моўных рыс, што адрозніваюць беларускую мову ад рускай, польскай і ўкраінскай, вызначыць тэрыторыю беларускіх гаворак, а таксама сабраць цэлы шэраг важных матэрыялаў этнаграфічнага характару.

У XIX ст. многія вучоныя, якія працавалі на ніве філалогіі і этнаграфіі, звярнулі ўвагу на даследаванне асаблівасцей беларускай дыялектнай мовы. Сярод іх І. Грыгаровіч, К. Калайдовіч, М. Максімовіч, А. Сабалеўскі, А. Шахматаў, П. Шпілеўскі, Ф. Шымкевіч, П. Шэйн і інш. Аднак іх навуковая дзейнасць не выходзіла за межы збіральніцкай працы або разгортвалася ў кантэксце вывучэння іншых моў – пераважна рускай. Першым з прадстаўнікоў класічнай навукі сістэмна аналізаваць гаворкі жыхароў розных рэгіёнаў Беларусі, а таксама моўныя асаблівасці беларускіх пісьмовых тэкстаў пачаў менавіта Я. Карскі.

Вынікам падарожжаў Яўхіма Карскага і яго навуковых экспедыцый па вывучэнні Беларусі стала выданне фундаментальнай

трохтомнай працы «Белорусь», якая да нашага часу застаецца найбольш буйным і грунтоўным аўтарскім творам у галіне беларусістыкі.

Ідэя стварэння такога даследавання аформілася ў Я. Карскага ў самым пачатку стагоддзя. У лісце да прафесара Паўла Сімоні ад 2 студзеня 1902 г. ён пісаў:

«Пачынаю адну працу адносна беларусаў: думаю перш за ўсё закрануць сучасную беларускую тэрыторыю і насельніцтва (этнаграфічная карта Беларусі); далей старажытнае насельніцтва Беларусі і старажытныя ўплывы на мову; затым будзе ўся бібліяграфія па вывучэнні беларускай гаворкі сучаснай і старой; нарэшце пералічэнне ўсіх твораў на заходнерускай гаворцы са старажытных часоў да нашых дзён» [14, с. 112].

Фактычна ўсе свае першапачатковыя задумы Я. Карскі здолеў ажыццявіць. Ва ўнікальным выданні ён падрабязна асвятліў праблемы этнагенезу і геаграфічнага пашырэння беларусаў, ахарактарызаваў мову плямён і народнасцей, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, параўнаў беларускія моўныя асаблівасці з рысамі рускай і ўкраінскай моў, апісаў гукавы і граматычны лад, а таксама лексічны склад беларускай мовы ў яе развіцці, адзначыў фактары ўзаемадзеяння беларускай мовы з літоўскай, латышскай, польскай, рускай, украінскай і іншымі мовамі, акрэсліў склад сучасных беларускіх гавораў. Узорнае выкананне Я. Карскім пастаўленай задачы дазволіла акадэміку Б. Ляпунову сказаць пра другі том «Белорусов», што ён «па стараннасці апрацоўкі з'яўляецца амаль бяспрыкладным», і ацаніць манаграфію як працу, «роўную якой па грунтоўнасці наўрад ці знойдзем у галіне вывучэння іншых славянскіх народаў» [27].

Па структуры фундаментальны праект Я. Карскага «Белорусь» складаецца з 3 тамоў: «Введение в изучение языка и народной словесности с приложением двух карт» (Варшава, 1903 г.; Вільня, 1904 г.), «Язык белорусского племени» і «Очерки словесности белорусского племени».

У другі том уваходзяць тры самастойна выдадзеныя выпускі-

кнігі: «Исторический очерк звуков белорусского наречия» (Варшава, 1908 г.), «Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии» (Варшава, 1911 г.), «Очерки синтаксиса белорусского наречия. Дополнения и поправки» (Варшава, 1912 г.).

Трэці том таксама складаецца з трох выпускаў: «Народная поэзия» (Москва, 1916 г.), «Старая западнорусская письменность» (Петраград, 1921 г.) і «Художественная литература на народном языке» (Петраград, 1922 г.).

Такім чынам, усяго Я. Карскі напісаў сем кніг «Белорусов» агульным аб'ёмам 3105 друкаваных старонак.

Першы том «Белорусов» быў апублікаваны ў тыпаграфіі Варшаўскай вучэбнай акругі з падзагалоўкам «Введение в изучение языка и народной словесности с приложением двух карт». Кніга аказалася запатрабаванай, у наступным годзе яна без змяненняў была перадрукавана пад эгідай выдання Віленскага генерал-губернатарскага ўпраўлення «Виленский временник».

У гэтым аб'ёмістым томе Я. Карскі падрабязна даследаваў шматлікія праблемы паходжання і тэрытарыяльнага пашырэння беларусаў, ахарактарызаваў мову плямён і народнасцей, якія папярэднічалі ўтварэнню беларускага народа, вызначыў раннія беларускія моўныя рысы, апісаў слоўнікавы склад, гукавы і граматычны лад старабеларускай мовы ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

У храналагічным парадку былі разгледжаны ўсе вядомыя на той час працы па гісторыі і этнаграфіі Беларусі, беларускай лінгвістыцы, фальклорныя зборнікі і іншыя публікацыі этнаграфічных матэрыялаў. Прыведзены нават самыя дробныя выказванні вучоных пра беларускую мову, а таксама пададзены спіс найважнейшых помнікаў айчыннага пісьменства і іх выданняў.

Карскі ў сваіх даследаваннях не імкнуўся да фармулявання гіпотэз агульнатэарэтычнага характару, аддаючы перавагу сістэматызацыі і апісанню моўных з'яў і фактаў. Але праблемы паходжання беларускага народа і яго мовы займалі Яўхіма Фёдаравіча ў найвышэйшай ступені, і вырашаць іх вучоны пачаў яшчэ ў ранніх працах. У прыватнасці, ён прысвяціў гэтым пытанням не-

калькі раздзелаў у першым томе «Белорусов», а пасля неаднаразова звяртаўся да іх у наступныя гады.

На падставе аналізу этымалогіі назваў водных аб'ектаў басейнаў Заходняй Дзвіны, Дняпра, Прыпяці, Нёмана, Бярэзіны, Сожа, Дзясны, Верхняй Волгі і інш., даследавання беларускай дыялектнай мовы ва ўсім шматабліччы яе гаворак і некаторых іншых фактаў Я. Карскі зрабіў выснову, што ў старажытнасці на значнай частцы тэрыторыі сучаснай Беларусі рассяліліся балты – літоўцы і латышы. Балты жылі пераважна па Заходняй Дзвіне і Нёмане, на поўдні даходзілі да левых прытокаў Прыпяці, а на ўсходзе – да Акі. Затым на гэтыя землі прыйшлі славяне: «Галоўная маса славян, што склалі беларускае племя, рушылася з поўдня (з Прыпяці і яе прытокаў) і захаду (быць можа, з Заходняга Буга і Нарава) спачатку да Нёмана, а адсюль да Заходняй Дзвіны на поўначы і да Дзясны і Акі на ўсходзе» [17, с. 63]. Ва ўтварэнні беларусаў удзельнічалі славянскія плямёны дрыгавічоў, радзімічаў і крывічоў: «Вельмі можа быць, што ў некаторых месцах беларусы асімілявалі сабе сьвяран, вяцічаў і нават некаторыя літоўскія плямёны, напр., яцвягаў і голядзь» [17, с. 80].

Паводле Я. Карскага продкі беларусаў разам з іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі складалі ўсходнеславянскую народнасць і вызначаліся агульнасцю мовы. Вылучэнне беларусаў пачалося з узмацненнем феадальнага падзелу ўсходнеславянскіх зямель, у выніку чаго Кіеўская Русь распалася на асобныя княствы. Беларускія землі ўвайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, што мела выключнае значэнне для фарміравання беларускай народнасці.

У адрозненне ад іншых тагачасных даследчыкаў Я. Карскі паспрабаваў знайсці нетэндэнцыйныя адказы на два асноўныя пытанні: якой была мова славянскіх плямён, што засялялі тэрыторыю Беларусі ў старажытнасці, і якія асаблівасці адрозніваюць старабеларускую мову ад рускай і ўкраінскай.

У выніку грунтоўнага асвятлення праблемы паходжання і графіі беларусаў, вывучэння гукавога і граматычнага ладу, слоўнікавага складу мовы беларускай народнасці ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай Я. Карскі прыйшоў да вы-

сновы, што асноўныя рысы беларускай мовы склаліся ў XIII ст. Найбольш выразнымі былі гукавыя рысы, а найменш – марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя.

На працягу XIV–XVI стст. сфарміраваліся асноўныя асаблівасці старабеларускай мовы (паралельна з рускай і ўкраінскай мовамі), якая паглынула «іншыя гаворкі плямён рускіх славян, што жылі па Заходняй Дзвіне, верхнім цячэнні Дняпра і прытоках яго: Сожы і Прыпяці, а таксама па Нёмане». Яўхім Карскі пісаў:

[Пры княжанні Альгерда] «адбылося аб'яднанне ўсіх заходнерускіх плямён і выпрацоўка адной агульнай для іх мовы. З гэтага часу ўзнікае трывалы пачатак той рускай народнасці, якая вядомая да гэтага часу пад назвай беларускай. Сама мова яе, якая ўжо ўпаўнаважвалася да гэтага часу ў галоўных асаблівасцях, можа быць названая беларускай... Такім чынам, пачатак літоўскага панавання ў заходнерускіх абласцях можа быць ахарактарызаваны як перыяд утварэння беларускай народнасці і яе мовы..., з цягам часу беларускі ўплыў у Літве моцна паралізаваўся польскім, аднак пераможная сіла ўсё ж такі заставалася за мовай беларускай» [17, с. 113–114].

З пазіцыі сённяшняга дня многія высновы Яўхіма Фёдаравіча падаюцца цалкам хрэстаматычнымі і нават банальнымі. Аднак для эпохі, калі царскім урадам актыўна ўкаранялася тэорыя «заходнерусізму», якая абгрунтоўвала прэтэнзіі Расійскай Імперыі на беларускія землі і адмаўляла беларусам у праве мець сваю гісторыю, культуру і мову, даследаванні Я. Карскага былі амаль рэвалюцыйнымі [17, с. 32].

Асновай для вызначэння межаў этнічнай беларускай тэрыторыі Я. Карскі лічыў выключна мову: «Навука валодае помнікамі матэрыяльнай археалогіі, дадзенымі народнага побыту і асабліва багаццямі мовы... Далей за мову не пашыраецца ніводная з крыніц».

Пры вывучэнні беларускай мовы Я. Карскі нязменна кіраваўся параўнальна-гістарычным метадам, які дазволіў выявіць і прааналізаваць змены, што адбыліся ў структуры беларускай мовы, а таксама вызначыць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці мовы. Даследаванне помнікаў старабеларускай пісьменнасці, а таксама

дыялектнага маўлення дала магчымасць дасканала прасачыць шляхі фарміравання сістэмы мовы беларускай нацыі: «Тыя літоўцы Віленскай губерні, якія ў дадзены час гавораць толькі па-беларуску, у нас аднесены да беларусаў, а тыя жыхары калужскага і арлоўскага Палесся, якія гавораць па паўднёва-вельікаруску, аднесены да паўднёвых вельікарусаў, хаця продкі іх, несумненна, былі беларусамі». Звяртае на сябе ўвагу, наколькі смела Я. Карскі вызначаў межы беларускай тэрыторыі на паўночным усходзе: «Каля Смаленска на значнай адлегласці, у выніку масы чыгуначных дарог, беларусы губляюць асаблівасці сваёй народнасці і паступова набліжаюцца да вельікарусаў, тое ж самае назіраецца ў беларускай мове і каля самага Смаленска... На поўначы Беларусі асабліва цікавіла мяне пашырэнне беларусаў у Цвярской губерні. Мне было вядома, што беларусы дзе-нідзе павінны быць у Асташаўскім, Ржэўскім і Збуцаўскім паветах. Больш-менш цэнтральным пунктам у гэтай мясцовасці быў г. Ржэў. Я і зрабіў яго цэнтрам для сваіх паездак. А каб праводзіць іх мэтанакіравана, з большай карысцю для справы, я звярнуўся па дапамогу да мясцовай інтэлігенцыі, больш за ўсё да педагогічнай, па розныя этнаграфічныя даведкі...» [17, с. 19–21].

Пасля публікацыі першага тома Яўхім Фёдаравіч працягнуў вывучэнне гісторыі і сучаснага стану беларускіх гаворак. Вынікам такой працы стала выданне трох выпускаў другога тома «Белорусов», у якім ён прапанаваў завершанае вучэнне пра гукавы і граматычны лад старабеларускай мовы і новай беларускай мовы ў яе дыялектнай і літаратурнай формах.

Першы выпуск другога тома «Белорусов» пад назвай «Исторический очерк звуков белорусского наречия» быў апублікаваны ў Варшаве ў 1908 г. У прадмове Яўхім Карскі пісаў, што яго мэтай «было перш за ўсё па магчымасці поўна сабраць факты старой заходнярускай мовы і сучасных беларускіх гаворак, размясціць іх па адпаведных аддзелах і артыкулах і па-магчымасці даць іх тлумачэнне ў адпаведнасці з устаноўленымі ў навуцы рускага мовазнаўства поглядамі».

Матэрыял для гэтага выпуску быў часткова запазычаны з папярэдніх даследаванняў аўтара, а часткова наоў сабраны са ста-

рабеларускіх пісьмовых помнікаў і беларускіх народных гаворак. Асабліва многа каштоўных дадзеных Я. Карскі выкарыстаў з 32 адказаў на праграмы, разасланых Імператарскай акадэміяй навук, і новых зборнікаў народнай творчасці.

У кнізе падрабязна прааналізаваны фанетычныя працэсы ў мове ад праславянскай і агульнаўсходнеславянскай эпохі да пачатку XX ст. Усе гукавыя змены, якія адбываліся ў старабеларускай мове, праілюстраваны фактамі з пісьмовых помнікаў і пацверджаны матэрыяламі сучасных народных гаворак, фальклорных і аўтарскіх твораў. Праведзены крытычны разбор поглядаў мовазнаўцаў на ўзнятыя праблемы. Гэты лінгвістычны нарыс з'яўляецца абагульненнем усіх навуковых звестак пра беларускую фанетычную сістэму [7, с. 218].

Значнае дасягненне Я. Карскага ў тым, што ён адным з першых звярнуў увагу на праблемы беларускай акцэнтацыі (пастапоўкі націску), якія і да нашага часу застаюцца найменш вывучаным пытаннем у айчынай лінгвістыцы. У гэтым выпуску змяшчаецца таксама палеаграфічны нарыс, прысвечаны асаблівацям пісьма старабеларускіх помнікаў.

Другі выпуск другога тома «Белорусов» меў загаловак «Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии» (Варшава, 1911 г.) і быў прысвечаны паслядоўнаму вывучэнню сістэмы беларускага словаўтварэння. Карскі ўпершыню даследаваў і апісаў разнастайныя дэрывацыйныя тыпы і прааналізаваў асаблівасці словаўтварэння, уласцівыя індаеўрапейскай мове. Вучоны вызначыў, што асноўныя спосабы іменнага і дзеяслоўнага словаўтварэння старабеларуская мова атрымала ў спадчыну ад агульнаўсходнеславянскай і праславянскай моў.

Яўхім Фёдаравіч прыйшоў да высновы, што ў працэсе самастойнага развіцця беларуская мова выпрацавала арыгінальныя рысы ў словаўтварэнні. Ён падрабязна разгледзеў найважнейшыя змены ў скланенні назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў і займеннікаў, а таксама ў спражэнні дзеясловаў і ўтварэнні дзеяслоўных формаў. У выніку Я. Карскі выявіў, што марфалагічны лад беларускай мовы адрозніваецца ад марфалогіі сучаснай рускай і старажытнаруускай моў цэлым шэрагам спецыфічных асаб-

лівасцей. Гэты раздзел з'яўляецца першым поўным апісаннем зменных часцін мовы ў іх гістарычным развіцці ад старажытнасці да пачатку XX ст.

Велізарная заслуга Я. Карскага – у стварэнні ім сінтаксічнага вучэння пра беларускую мову. У трэцім выпуску другога тома «Очерки синтаксиса белорусского наречия. Дополнения и поправки» (Варшава, 1912 г.) ён паспрабаваў адшукаць вырашэнне шматлікіх тэарэтычных пытанняў сінтаксісу (задачы сінтаксісу, паняцці маўлення, сказа, членаў сказа, суадносіны граматычных і лагічных катэгорый і інш.). Упершыню ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве Я. Карскі на багатым матэрыяле старажытных пісьмовых помнікаў, дадзеных дыялектнай і літаратурнай мовы правёў падрабязнае гістарычнае апісанне ўсіх тыпаў простых (адначленных, двухчленных, мнагачленных) і складаных (складаназлучаных і складаназалежных) сказаў. Яны раскласіфікаваны вучоным з улікам значэнняў мадальнасці, мэты выказвання і структуры, спосабаў граматычнай сувязі і адносін, што выражаюцца злучнікамі і злучальнымі словамі, наяўнасці галоўнай і даданных частак і г. д.

У трох кнігах другога тома «Белорусов» акадэмік сфармуляваў закончанае вучэнне, прысвечанае гукавому і граматычнаму ладу старабеларускай і сучаснай беларускай мовы ў яе дыялектнай і літаратурнай формах. Карскім быў сабраны і прааналізаваны каласальны па аб'ёме і выключна разнастайны фактычны матэрыял, што забяспечыла надзейнасць зробленых вывадаў і праведзеных абагульненняў.

Як адзначаў М. Булахаў, гэта быў сапраўдны навуковы подзвіг, які ўвекавечыў імя Я. Карскага і паставіў яго ў адзін шэраг з імёнамі найбольш выдатных тагачасных славістаў. У пачатку XX ст. ніводная славянская мова, за выключэннем чэшскай, не атрымала такога ўсебаковага апісання, якое было здзейснена ў дачыненні да беларускай мовы Я. Карскім. Дзякуючы з'яўленню яго фундаментальных даследаванняў у славістаў сфарміравалася навуковае ўяўленне пра нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, а яе лад стаў аб'ектам дэтальнага вывучэння побач з ладам іншых славянскіх моў.

Першы і другі тамы «Белорусов» атрымалі выключна высокую ацэнку Расійскай акадэміі навук. Яўхім Карскі быў уганараваны поўнай прэміяй імя П. Бацюшкава (1910 г.) і прэміяй імя М. Ахматава (1913 г.).

Акадэмікі А. Шахматаў, У. Ператц, А. Сабалеўскі, Н. Катлярэўскі пісалі: «Выдадзеная праца Я. Ф. Карскага падагульніла не толькі шматгадовую працу аўтара, але і наогул, усё навуковае даследаванне беларускай мовы» [6, с. 27].

Трэці том «Белорусов» («Очерки словесности белорусского племени»), які таксама складаецца з трох выпускаў, быў прысвечаны вывучэнню вуснай творчасці беларускага народа і беларускай літаратуры – старой (XIV–XVIII стст.) і новай (XIX – пачатак XX ст.).

У першым выпуску тома, які меў назву «Народная поэзия» (Масква, 1916 г.), Я. Карскі на канкрэтных прыкладах са зборнікаў У. Дабравольскага, Е. Раманава, П. Цейна прааналізаваў узнікненне і развіццё, зместавыя асаблівасці беларускіх замоў розных тэматычных груп: пра пахаванне, шлюб, хваробы і здароўе, прыватны побыт, грамадскія адносіны і інш. Менавіта замовы Яўхім Карскі абгрунтавана лічыў найбольш старажытным жанрам беларускага фальклору.

Аб’ёмісты раздзел прысвечаны вывучэнню беларускіх абрадаў і абрадавых песень (калідных, шчадроўскіх, масленічных, вясновых, валачобных, купальскіх, пятроўскіх, зажынкавых, жніўных, дажынкавых і інш.)

Вучоны сістэматызаваў абрады і песні, якімі суправаджалася нараджэнне, хрышчэнне, вяселле і пахаванне чалавека, а таксама пазаабрадавыя бытавыя песні. Яўхім Карскі пераканаўча паказаў, што архаічныя ўяўленні беларусаў не былі статычнымі, як гэта сцвярджалі прадстаўнікі міфалагічнай школы, а развіваліся і эвалюцыянавалі. Упершыню ва ўсходнеславянскай філалогіі былі глыбока і сістэмна вывучаны прыказкі, прымаўкі, загадкі, казкі, духоўныя вершы беларускага народа.

У рэцэнзій на гэты выпуск «Белорусов» акадэмік Уладзімір Ператц пісаў: «Кожнае гістарычна-літаратурнае даследаванне ў галіне беларускай старажытнасці будзе непазбежна арыентавацца на працу акад. Карскага; яна будзе служыць базісам для ары-

ентацыі ў пытаннях будучай прагматычнай гісторыі беларускай літаратуры».

У другім выпуску трэцяга тома, названым «Старая западно-русская письменность» (Петраград, 1921 г.), закраналіся агульныя пытанні развіцця старабеларускай літаратурнай мовы і аналізаваліся помнікі старажытнай беларускай літаратуры – перакладной і арыгінальнай, пачынаючы ад царкоўных твораў. Па сутнасці, гэта першае акадэмічнае выданне гісторыі беларускай літаратуры. Карскім падрабязна даследаваны працэс фарміравання літаратурнай традыцыі на старабеларускай мове, вывучаны пераклады кніг Свяшчэннага Пісання з яўрэйскай, чэшскай і польскай моў, ахарактарызаваны пераклады жыццй святых, апокрыфаў, зборнікаў павучанняў, духоўных і свецкіх аповесцей, а таксама разнастайных хранографіаў.

Асаблівую ўвагу акадэмік надаваў вывучэнню тэкстаў, створаных на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Сярод іх – летапісы, запісы сучаснікаў і іншыя гістарычныя матэрыялы, юрыдычныя помнікі, мастацкая літаратура, творы рэлігійна-багаслоўскага характару, палемічная літаратура. Асобныя раздзелы ў кнізе прысвечаны беларускім тэкстам, напісаным лацініцай і арабскай вяззю. Член-карэспандэнт Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі Аркадзь Жураўскі адзначаў, што ў сучасны момант цяжка назваць хаця б адзін значны помнік старажытнай беларускай пісьменнасці, які ў свой час не быў вядомы Я. Карскаму і матэрыял якога не быў бы выкарыстаны ім у даследаваннях.

Звяртае на сваю ўвагу беларусацэнтрызм Яўхіма Карскага, які яскрава праявіўся пры ацэнцы ролі старабеларускай мовы ў стаўленні літаратурнай традыцыі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага: «няма чаго і гаварыць пра мову беларускіх летапісаў, розных аповесцей і ўвогуле свецкіх твораў: яна вельмі не падобная да той мовы, якая выкарыстоўвалася ва Усходняй Русі».

Трэці выпуск трэцяга тома «Белорусов» пад назвай «Художественная литература на народном языке» (Петраград, 1922 г.) адведзены разгляду зместавых асаблівасцей і мовы розных беларускіх выданняў XIX – пачатку XX ст., а таксама творчасці тагачасных беларускіх пісьменнікаў – Я. Чачота, В. Дуніна-Марцінкеві-

ча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, Ф. Аляхновіча, М. Гарэцкага і інш. У гэтым жа выпуску змяшчаецца раздзел «Материалы для словаря остальных белорусских писателей последнего времени», у якім Я. Карскі падаў сціслую інфармацыю пра каласальную колькасць аўтараў пачатку XX ст. – больш за 200 асоб.

Пасля ўважлівага знаёмства з выданнем можна пераканацца, што ў заключным выпуску «Белорусов» амаль адсутнічаюць грунтоўныя тыпалагічныя назіранні і глыбокі тэарэтычны аналіз. Па навуковых якасцях апошняя кніга манаграфіі відавочна прайграе ў параўнанні з «дарэвалюцыйнымі» тамамі, пераважна лінгвістычнымі па змесце. Аднак безумоўная заслуга Я. Карскага ў тым, што ён зафіксаваў вялікі аб'ём звестак пра беларускіх пісьменнікаў і створаныя імі мастацкія творы.

Як слушна адзначаюць І. Запрудскі, І. Казакова, У. Кароткі, асноўнымі матывамі падрыхтоўкі і выдання заключных выпускаў «Белорусов» магло стаць жаданне апісаць наяўны беларускамоўны гістарычна-літаратурны матэрыял, стварыўшы своеасаблівую энцыклапедыю беларускага прыгожага пісьменства, а таксама імкненне захаваць і пацвердзіць пазіцыі прызнанага лідара ў беларусістычных даследаваннях [12, с. 19].

У перыяд актыўнай навуковай дзейнасці Яўхіма Фёдаравіча новая беларуская літаратурная мова знаходзілася ў стадыі стагнавання. Таму няма нічога дзіўнага ў тым, што акадэмік некалькі тэндэнцыйна ацэньваў перспектывы яе развіцця ва ўмовах дарэвалюцыйнай рэчаіснасці. Ён сумняваўся ў магчымасці паспяховага існавання беларускай літаратурнай мовы побач са значна лепш развітай рускай літаратурнай мовай, але дапускаў яе выкарыстанне для патрэб школьнага навучання.

Яшчэ ў першым томе «Белорусов» вучоны звярнуў увагу на неабходнасць падрыхтоўкі і выдання слоўніка беларускай мовы. Як вядома, на той час найбольш аб'ёмістым зборам беларускай лексікі быў «Словарь белорусского наречия», выдадзены ў 1870 г. І. Насовічам (уключаў больш за 30 тысяч слоў). У прадмове да тома Я. Карскі адзначаў, што адна з яго задач – даць паказальнік матэрыялаў для выключна патрэбных слоўнікаў беларускай мо-

вы, паколькі «існуючы беларускі слоўнік Насовіча вельмі нездавальняльны ва ўсіх адносінах, між тым патрэба ў навуковым слоўніку жывой беларускай мовы і ў асобным слоўніку старой заходнерускай мовы відавочная...» [17, с. 5].

Асноўнымі хібамі слоўніка Насовіча Яўхім Фёдаравіч лічыў яго непаўнату («не хапае многіх беларускіх слоў..., не пералічаны словы агульныя для беларускай мовы з велікарускай і маларускай»), перанасычанасць невыкарыстанымі словамі («у слоўніку многа лішніх слоў, зусім невядомых беларускаму народу»), шматлікія тэхнічныя недахопы («рэдакцыя слоўніка магла б быць значна лепшай...»), рэгіянальны характар («не ахоплівае ўсёй беларускай вобласці») і інш. [17, с. 251–253; 25, с. 1]. Таму цалкам заканамернымі падаюцца планы Я. Карскага завяршыць сваё фундаментальнае даследаванне структуры беларускай мовы вялікім зборам яе лексікі ў дзвюх частках: акадэмік меркаваў укладзі слоўнік жывой (дыялектнай) беларускай мовы і слоўнік старабеларускай мовы.

На жаль, здароўе, узрост і неспрыяльныя ўмовы для працы ў савецкай краіне не дазволілі ажыццявіць задуму вучонага. Але пры гэтым Я. Карскі пакінуў дастаткова падрабязную праграму лексікаграфічнай працы, апублікаваную ў артыкуле «Что предстоит сделать по белорусскому языку и литературе?» у 1920 г. [25, с. 4]. Акадэмік лічыў неабходным адабраць беларускую лексіку з фальклорных і этнаграфічных зборнікаў Я. Чачота, П. Бяссонава, У. Дабравольскага, А. Дамбавецкага, а таксама з твораў беларускіх даўніх і сучасных пісьменнікаў. Атрыманы ў выніку словаспіс павінен быць дапоўнены моўнымі адзінкамі са «Словаря белорусского наречия» І. Насовіча (М., 1870 г.) і «Смоленского областного словаря» У. Дабравольскага (Смаленск, 1914 г.), а таксама з разнастайных лексічных падбораў, якія захоўваюцца ў навуковых і адукацыйных установах. «Аднак і такі слоўнік... быў бы далёкі ад паўнаты: у ім не было б (або было б вельмі мала) народных назваў для раслін – батанічных, назваў жывёл, птушак, рыб, насякомых, паўзуноў, мінералагічных і некаторых хімічных назваў, спецыяльных тэхнічных тэрмінаў. Іх неабходна запісаць непасрэдна з вуснаў народа», – меркаваў Я. Карскі [25, с. 2–3].

Распрацоўкі вучонага ў галіне тэорыі і практыкі лексікаграфіі некалькі пазней былі выкарыстаны слоўнікавай камісіяй Інбелкульту пры падрыхтоўцы праектаў па сістэматызацыі беларускай лексікі.

Лінгвістычная і этнаграфічная дзейнасць Яўхіма Карскага была цесна звязана з праблемай вызначэння межаў беларускай этнічнай тэрыторыі, вырашэннем пытанняў этнагенезу беларусаў у сувязі з фарміраваннем беларускай мовы і вывучэннем беларускай паэтычнай творчасці.

У сваёй справаздачы аб падарожжы ў Беларусь летам 1905 г. Я. Карскі пісаў: «У выніку прапановы сп. старшынствуючага ў Адзеле этнаграфіі Рускага геаграфічнага таварыства, зробленай мне ў пачатку студзеня 1903 года, мною распачата паездка ў Паўночна-Заходні край на сродкі ў 500 рублёў, якія былі асигнаны на гэтую мэту ў той час віленскім, гродзенскім і ковенскім генерал-губернатарам князем Святаполк-Мірскім» [21, с. 32]. Карскі планаваў устанавіць этнаграфічную мяжу беларускага народа і беларускай мовы з суседнімі рускім, украінскім, польскім, літоўскім, латышскім народамі і іх мовамі. Цікавілі Яўхіма Фёдаравіча таксама асаблівасці народнага побыту і матэрыялы па беларускім фальклору.

Вынікам шматлікіх дыялекталагічных экспедыцый Я. Карскага сталі дзве карты, змешчаныя ім у першым томе «Белорусов»: «Этнографическая карта белорусского племени» і «Этнографическая карта белорусского племени. Белорусские говоры». З пункта гледжання філалогіі асаблівую навуковую каштоўнасць уяўляе менавіта другая карта. На ёй адлюстравана тэрытарыяльнае пашырэнне разнастайных фанетычных з'яў беларускай мовы і класіфікацыя беларускіх дыялектаў.

Сучасная груповка беларускіх гаворак, як вядома, з'яўляецца вынікам працяглага гістарычнага развіцця ўсходнеславянскай дыялекталогіі.

Першыя спробы правесці класіфікацыю беларускіх гаворак былі зроблены ў публікацыях П. Шафарыка, Я. Чачота, І. Насовіча, А. Сабалеўскага, А. Шахматава і інш. Па словах Паўла Міхайлава, іх працы выразна засведчылі неабходнасць мэтанакіра-

ванага і шырокамаштабнага вывучэння мясцовых гаворак, што дазволіла б больш дакладна і навукова абгрунтавана ажыццявіць іх падзел на паасобныя тэрытарыяльна-моўныя адзінкі.

У 1896 г. па даручэнні Аддзялення рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук Я. Карскі склаў «Програму для соби-
рания особенностей говоров белорусского наречия» [31, с. 50].

Згодна з рэкамендацыямі вучонага ў першую чаргу неабходна было запісваць тыя словы, якія адсутнічалі ў слоўніку І. Насовіча. Некалькі дзясяткаў адказаў на праграму, дасланых карэспандэнтамі, пазней былі надрукаваны ў выданнях Акадэміі навук і розных іншых публікацыях і далі значную колькасць важнага фактычнага матэрыялу для вывучэння беларускай мовы і яе гаворак.

Пагранічная рыса паміж рускімі і беларускімі гаворкамі прайшла па Пскоўскай, Цвярскай, Смаленскай, Калужскай, Арлоўскай і Чарнігаўскай губернях Расіі. У кожнай з губерняў Я. Карскі вызначыў лінію падзелу беларускіх і рускіх гаворак, але прызнаўся, што дакладна ўсталяваць мяжу беларускай вобласці на поўначы дастаткова складана, паколькі тут пераважаюць змешаныя гаворкі, якія пераходзяць паступова ў велікарусскую мову [21, с. 12].

У выніку сістэматызацыі фактычнага матэрыялу ў «Белорусах» Яўхім Карскі прыйшоў да высновы, што існуючыя беларускія гаворкі адрозніваюцца паміж сабой цэлым шэрагам моўных рыс, сярод якіх: наяўнасць або адсутнасць мяккага гука [р], дзекання і цекання, змянення гукаў [ц] і [ч], прыстаўных зычных перад [о] і часткова [у] ў пачатку слова, складаных галосных гукаў (дыфтонгаў). Пры класіфікацыі ўлічваўся таксама тып акання, ужыванне часціцы -ся або -са ў зваротных дзеясловах, наяўнасць або адсутнасць -ць у дзеясловах трэцяй асобы адзіночнага ліку першага спражэння: *ідзець, нясець* або *ідзе, нясе* (праўда, у аснову распрацаванай тыпалогіі беларускіх гаворак Я. Карскі паклаў толькі адзін з вылучаных ім крытэрыяў – наяўнасць або адсутнасць мяккага [р]) [18]. Гэта давала яму навуковыя падставы для вызначэння беларускіх моўных асаблівасцей выйсці за асноўную тэрыторыю Беларусі і правесці мяжу паміж паўднёва-

заходнім і паўночна-ўсходнім масівамі гаворак па лініі ад Себежа Вялікалуцкай вобласці Расіі на поўначы на паўднёвы ўсход паміж Гарадком і Віцебскам да Оршы, каля Горак, Чавусаў, Слаўгарада і на паўднёвы ўсход да мяжы Беларусі з Бранскай вобласцю Расіі і Чарнігаўскай вобласцю Украіны.

З такім падзелам Я. Карскага беларускай дыялектнай мовы на паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты сёння згодная большасць даследчыкаў у галіне дыялекталогіі.

У самым пачатку XX ст. дэкан гістарычна-філалагічнага факультэта прафесар Яўхім Карскі стаў першым абраным рэктарам Варшаўскага ўніверсітэта. Прычым гэтую пасаду Я. Карскі займаў двойчы – у 1905 г. і ў 1908–1910 гг.

Зараджэнне новага стагоддзя – дастаткова складаны час у жыцці Варшаўскага ўніверсітэта ў сувязі з грамадскімі хваляваннямі ў Польшчы. Нездарма ў сваім віншавальным пасланні з нагоды абрання Я. Карскага рэктарам акадэмік А. Сабалеўскі пісаў: «Віншую, хаця і не надта гарача. Справы такія, што гонар занадта цяжкі, каб яму радавацца» [32, с. 32].

Студэнцкія пратэсты ў студзені 1905 г. сталі масавымі і прывялі да таго, што каля 600 студэнтаў (чвэрць ад агульнай колькасці) адмовіліся працягваць заняткі і пачалі бунт. Яны патрабавалі надаць польскае аблічча вышэйшым навучальным установам, увесці ў выкладанне польскую мову, прызнаць іх права на ўтварэнне студэнцкіх аб'яднанняў, а таксама вярнуць статус аўтаноміі Царству Польшчы.

Яўхім Карскі, які на пасадзе рэктара, несумненна, быў правадніком царскай шавіністычнай палітыкі, у гэтай сітуацыі заняў дастаткова ліберальную пазіцыю. Так, ён не жадаў увайсці ў склад камісіі для падрыхтоўкі суда над студэнтамі, якія ўдзельнічалі ў пратэстах, выступаў супраць адкрыцця зачыненага пасля студэнцкіх выступленняў універсітэта, паколькі гэта патрабавала б рэпрэсіўных дзеянняў у дачыненні да ўсіх незадаволеных прарасійскім характарам установы, выказваўся за ўвядзенне ў навучальны працэс польскай мовы як адной з моў выкладання. Акрамя таго, Я. Карскі сваім загадам на падставе адпаведных параграфіаў Статута ўніверсітэта ў чэрвені 1909 г. вярнуў у лік студэн-

таў некалькі дзясяткаў чалавек, пераведзеных у вольныя слухачы па выніках дысцыплінарнага суда за ўдзел у хваляваннях.

Гэты час увогуле быў перыядам выпрабаванняў для расійскай інтэлігенцыі. Спецыяльнымі цыркулярамі «Аб наглядзе за навучэнцамі вышэйшых навучальных устаноў», «Аб часовай забароне публічных і прыватных студэнцкіх устаноў» і інш. фактычна знішчалася акадэмічная аўтаномія. Традыцыйныя выбары на вакантныя пасады не праводзіліся – прафесары і дацэнты прызначаліся працаваць па загадзе «зверху». Саратаўскаму і Томскаму ўніверсітэтам адмовілі ў пашырэнні, было адхілена хадаініцтва аб адкрыцці вышэйшых навучальных устаноў у Мінску і Вільні.

У такіх умовах прыстойным кіраўнікам займацца адміністраваннем было няпроста. У выніку рэктар Варшаўскага ўніверсітэта Яўхім Карскі 6 верасня 1910 г. адным з першых адмовіўся ад сваёй пасады ў знак пратэсту супраць самавольства тагачаснага міністра народнай асветы Льва Касо. Яшчэ праз некаторы час заявы на звальненне напісалі многія іншыя расійскія прафесары-лібералы: С. Булгакаў, У. Вярнацкі, П. Лебедзеў, А. Мануйлаў, М. Кальцоў, М. Мензбір, У. Сербскі, К. Ціміразеў і яшчэ каля 130 прафесараў і дацэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта.

Нельга не адзначыць той факт, што менавіта зацікаўленасць былога рэктара Я. Карскага беларусазнаўствам магла паўплываць на пазнейшае рашэнне аб пераездзе ў Мінск такіх былых «варшаўцаў», як А. Вазнясенскі, М. Вейнгер, І. Замоцін, А. Яўлахаў і інш., якія ў 1920-я гады па сутнасці заклалі падмурак філалагічнай навукі ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце [9].

У біяграфічным нарысе, прысвечаным Я. Карскаму, акадэмік Віктар Баркоўскі падкрэслівае, што выпускнікі Варшаўскага ўніверсітэта з нязменнай цеплынёй успамінаюць дзейнасць Яўхіма Фёдаравіча ў якасці рэктара. Ён карыстаўся велізарнай павагай з боку прафесарскага корпусу і студэнтаў, паколькі акрамя сваіх якасцей як вучонага і адміністратара, адрозніваўся чалавечай прастатой, сціпласцю і чуласцю. Студэнт, які меў патрэбу ў маральнай або матэрыяльнай падтрымцы, заўсёды мог атрымаць яе ў Яўхіма Фёдаравіча.

Прафесуры і студэнцтву імпанавала тая незалежнасць, з якой

трымаўся рэктар Я. Карскі ў дачыненні да апекуна Варшаўскай вучэбнай акругі, да Міністэрства народнай асветы. Высокае палажэнне зусім не захапляла Яўхіма Фёдаравіча, таму, калі ён адчуў, што рэктарства перашкаджае яго навуковай дзейнасці і вымагае кампрамісаў з сумленнем, без разваг падаў у адстаўку [6, с. 32].

Падчас Першай сусветнай вайны, у 1915 г., Яўхім Карскі выехаў у эвакуацыю ў Петраград, пазней у Маскву, а праз некалькі месяцаў пераехаў у Растоў-на-Доне, куды быў пераведзены ўніверсітэт. Там ён чытаў лекцыі на працягу 1915–1916 гг., а пасля абрання яго акадэмікам зноў пераехаў у Петраград. Яўхім Фёдаравіч пасяліўся ў доме № 2 (кв. 10) на Сёмай лініі Васільеўскага вострава.

На перасячэнні Універсітэцкай набярэжнай з набярэжнай Лейтэнанта Шміта, на рагу Сёмай лініі, насупраць Блажавешчанскага моста знаходзіцца так званы «Дом акадэмікаў». Гэтаму будынку больш за 250 гадоў. У розны час у ім жылі такія вядомыя асобы, як матэматыкі Пафнуцій Чыбышоў, Уладзімір Сцяклоў, Міхаіл Астраградскі, філосафі Міхаіл Аляксееў, Сяргей Альдэнбург, Якаў Грот, Мікалай Мар, фізік Барыс Якобі, біёлаг Уладзімір Паладзін, геолог Аляксандр Карпінскі, геохімік Аляксандр Ферсман, мінералог Уладзімір Вярнадскі і інш. У кватэры № 11 з 1918 г. да 1936 г. жыў першы расійскі лаўрэат Нобелеўскай прэміі вядомы акадэмік, медык і фізіёлаг Іван Паўлаў.

Першапачаткова савецкія ўлады і кіраўніцтва кампартыі, вымушаныя лічыцца з Акадэміяй навук, спрабавалі заручыцца даверам акадэмікаў. З гэтай мэтай навукоўцаў падтрымлівалі пайкамі ў перыяд голаду і разрухі, забяспечвалі жыллём, давалі магчымасць адпачываць у санаторыях, «каб выкарыстоўваць іх высокі аўтарытэт пры стварэнні пэўнага рэнамэ новай улады ў ваках еўрапейскай грамадскай думкі» [11, с. 78].

У Петраградзе адной з важных арганізацыйных спраў для Я. Карскага стала падтрымка маладога філолага Браніслава Тарашкевіча, які рыхтаваўся да прафесарскага звання па кафедры рускай мовы і працаваў над беларускай граматыкай.

У снежні 1917 г. Я. Карскі прымаў удзел у I Усебеларускім з'ездзе, які праходзіў у будынку Мінскага гарадскога тэатра па

ініцыятыве Вялікай беларускай рады і Беларускага абласнога камітэта. Дэлегатамі з'езда былі прадстаўнікі беларускіх земстваў, павятовых, гмінных і вясковых самаўрадаў, прафесійных і кааператыўных саюзаў, ваенных камітэтаў і г. д. Старшынёй абралі беларускага грамадска-палітычнага дзеяча Сымона Рак-Міхайлоўскага, а ганаровым старшынёй стаў Яўхім Карскі. У сваім выступленні ён звярнуў увагу беларускай грамадскасці на неабходнасць неадкладнага стварэння свайго нацыянальнага ўніверсітэта. Аднак прыярытэтная ўвага ў працы з'езда надавалася не культурным, а палітычным і эканамічным пытанням. У адной з пастановаў адзначалася:

«Замацоўваючы сваё права на самавызначэнне, абвешчанае расійскай рэвалюцыяй, і зацвярджаючы рэспубліканскі дэмакратычны лад на абшары беларускай зямлі, для ратавання роднага краю і для забеспячэння яго ад падзелу і адлучэння ад Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі, Першы Усебеларускі з'езд пастанаўляе: неадкладна стварыць орган краёвай улады ў выглядзе Усебеларускага савета сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў, які часова становіцца на чале кіравання краем, уваходзячы ў дзелавыя адносіны з цэнтральнай уладай, адказнай перад саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў».

Сфармуляваная з'ездам канцэпцыя дэмакратычнага шляху беларускай дзяржаўнасці катэгарычна супярэчыла планам бальшавікоў Заходняга фронту, якія імкнуліся ўстанавіць манаполію на ўладу ў Беларусі. Таму ў ноч з 17 на 18 снежня 1917 г. па загадзе Савета народных камісараў Заходняй вобласці і фронту з'езд быў распушчаны, а прэзідыум арыштаваны камандаваннем Першага мінскага пяхотнага палка. Карскаму ўдалося пазбегнуць арышту і ў хуткім часе з'ехаць у Петраград, але ў былой сталіцы пачаўся голад і акадэмік зноў вярнуўся ў Беларусь.

У Мінску Яўхіму Фёдаравічу давялося перажыць складаныя часы: амаль гадавая польская акупацыя дрэнна адбілася на стане правінцыйнага горада. Аднак нават ва ўмовах разрухі Я. Карскі захаваў годнасць і адмовіўся ад пенсіі, якую яму прызначылі

акупацыйныя ўлады. Ён жыў на ганарары за артыкулы, прысвечаныя гісторыі літаратуры і культуры, якія публікаваліся ў газетах «Беларусь», «Звон» і іншых выданнях.

Пасля вызвалення Мінска Я. Карскі выкладаў у педагагічным інстытуце, у які былі пераўтвораны настаўніцкія курсы Мінскага раёна, узначальваў камісію па адкрыцці Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, у складзе якой працавалі А. Чарвякоў, У. Ігнатоўскі, С. Камінскі, М. Фрумкіна і інш. Літаральна за два месяцы камісія арганізавала падрыхтоўчыя курсы для тых, хто жадае паступіць ва ўніверсітэт. Поруч з іншымі заняткі вёў і прафесар Я. Карскі. У хуткім часе калектыў у складзе У. Пічэты, Я. Дылы і Я. Карскага распрацаваў праект статута Белдзяржуніверсітэта.

Пасля заснавання ў пачатку 1922 г. у Мінску Інстытута беларускай культуры яго правадзейным членам разам з І. Луцэвічам (Янкам Купалам), К. Міцкевічам (Якубам Коласам) і інш. стаў і акадэмік Я. Карскі.

Аднак у часы, калі, па словах літаратара Адама Бабарэкі, «марксісцкія іскрачкі разгараліся на сцэжках маладой беларускай працоўнай навукі» [4, с. 127], акадэмічныя погляды Я. Карскага аказаліся нязручнымі для новай улады, хаця ў многіх сваіх ідэях і ацэнках Яўхім Фёдаравіч быў нават смялейшы за прадстаўнікоў «новай генерацыі вучоных». Так, у пачатку 1920-х гг. Я. Карскі, якога ў савецкім друку актыўна крытыкавалі за заходнерусізм, прызнаваў унікальнасць гістарычнага шляху беларускай мовы, падкрэсліваў яе архаічнасць, адзначаў важнасць яе вывучэння для ўсходнеславянскага мовазнаўства:

«...беларуская народная мова, якая доўгі час развівалася ў забытым і забітым народзе без літаратурнай апрацоўкі, з'яўляецца адным з найважнейшых фактараў у вывучэнні рускай філалогіі, захоўваючы ў сабе, як і ўвогуле народныя гаворкі, многа старажытнага, важнага для разумення дзеючых у мове законаў лінгвістычных і псіхалагічных. У гэтым выпадку роля беларускай гаворкі ў гісторыі рускай мовы ўвогуле аналагічная ролі літоўскай мовы... у індаеўрапейскай філалогіі ўвогуле».

У хуткім часе пасля ўтварэння БССР калегія Камісарыята адукацыі сваім рашэннем зняла Я. Карскага з пасады прафесара Мінскага педагагічнага інстытута як чалавека з нядобранадзейнай «палітычнай фізіяноміяй», а неўзабаве (не пазней за 5 мая 1919 г.) вучоны быў арыштаваны.

Па хадайніцтве У. Ігнатоўскага Савет інстытута пастанавіў абраць камісію ў складзе У. Ігнатоўскага, В. Іваноўскага і У. Дыдыркі «для выражэння спачування» акадэміку Я. Карскаму і хадайніцтва перад Народным камісарыятам адукацыі аб адмене вышэйназванай пастановы: у Інстытуце не было адэкватнай замены акадэміку.

У сярэдзіне красавіка 1919 г. на пасяджэнні Калегіі аддзела народнай адукацыі Мінскага губернскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта было заслухана пытанне «Аб удзеле праф. Карскага ў працы ўніверсітэцкай камісіі Мінскага ўніверсітэта» ў сувязі з атрыманай тэлеграмай ад намесніка народнага камісара асветы Бяржыткі, у якой патрабавалася вывесці Я. Карскага са складу камісіі. Пастанова Калегіі была вытрымана ў стылістыцы таго часу, у ёй адзначалася:

«Прыцягваючы праф. Карскага для працы ва ўніверсітэцкай камісіі, губернска аддзел народнай адукацыі ясна ўяўляе сабе палітычную фізіяномію праф. Карскага, аднак, з улікам яго вялікага практычнага вопыту, аддзел палічыў магчымым прыцягнуць яго ў Камісію ў якасці тэхнічнага супрацоўніка, прычым аддзел не бярэ на сябе абавязак прадаставіць яму адказную працу ў будучым універсітэце і таму ў дадзены час не лічыць магчымым адмовіцца ад яго паслуг і мяркуюе, што тэлеграма выклікана непаразуменнем» [35].

На падставе гэтай пастановы аддзел па народнай адукацыі Мінскага губернскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта ў канцы мая 1919 г. дазволіў Я. Карскаму прыняць залікі, экзамены і закончыць навучальны год у Мінскім педінстытуце. Савет інстытута аднагалосна прагаласаваў за тое, каб прасіць Я. Карскага працягнуць працу. Аднак пасля гэтага інцыдэнту акадэмік Карскі ў ліпені 1920 г. назаўсёды пакінуў Беларусь і пераехаў у Петра-

град на пастаянную працу ў Акадэмію навук СССР.

У паслярэвалюцыйным Петраградзе сям'я Карскага, як і сем'і многіх іншых вучоных, сутыкалася з вялікай колькасцю бытавых складанасцей і жыла ў нястачы, аднак Яўхім Фёдаравіч працягваў працаваць на карысць айчыннай навукі. У лісце да свайго сябра і калегі У. Францава ў Прагу 2 красавіка 1922 г. ён пісаў:

«Маё сардэчнае прывітанне ўсім чэшскім знаёмым. Хай яны падтрымліваюць і развіваюць нашу навуку, якая і тут, нягледзячы на ўсе цяжасці і неспрыяльныя ўмовы, усё ж не згасла: мае ўніверсітэцкія калегі з выключнай самаадданасцю, нягледзячы на голад і жабрацтва, па-ранейшаму працягваюць займацца ёй і перадаваць свае веды маладому пакаленню, каб з часам не ганілі нас, старых... Вашу пасылку мы днямі атрымалі і вельмі ўдзячныя Вам і іншым асобам, якія прымаюць у ёй удзел. Да Вялікадня такім чынам мы маем белую муку ў дастатковай колькасці, а астатнія прадукты ўжо ядзім і цяпер» [II, с. 78].

Карскаму неаднаразова прапаноўвалі вярнуцца ў Беларусь, прычым, відаць, многія верылі, што акадэмік сапраўды вернецца. Так, у справаздачы за 1921–1922 гг. тагачаснага намесніка рэктара БДУ прафесара Саламона Кацэнбогена чытаем: «У гэтым годзе лінгвістычная частка забяспечана выкладчыцкімі сіламі, у асобе запрошаных праф. Панасюка і праф. Сакалова. Для выкладання спецыяльных прадметаў на секцыях запрошаны прафесары: на кафедру рускай літаратуры – Замоцін, беларускай літаратуры і фальклору – акадэмік Карскі...» [3, с. 29].

Вымучаны беларускай «зычлівасцю», Я. Карскі інтэлігентна адмовіўся вяртацца ў Мінск і даслаў ліст у Прэзідыум Мінскага педінстытута: «Акрамя ўдзелу ў арганізацыі Мінскага ўніверсітэта я зараз заняты яшчэ чыста акадэмічнымі справамі і даручэннямі. У выніку гэтага не магу чытаць лекцыі ў Мінскім інстытуце ў дадзены час. Таму прашу не выпісваць мне заробку і пайкоў па гэтай установе» [35]. Матывы адмовы Я. Карскага ад выкладчыцкай працы ў Мінску вычарпальна былі выкладзены ім самім у лісце да народнага камісара асветы БССР:

«Ад намесніка Галоўпрафадукацыі з Мінска я атрымаў ліст ад І8/8-24, у якім ён запрашае мяне перайсці ў Мінск для чытання гісторыі беларускай мовы. Я ўпаўне разумею жаданне Наркамасветы [неразб.] паставіць навуковае выкладанне роднай мовы. Але я асабіста ў дадзены час не магу ўзяцца за гэтую справу. 1) Акрэсленую мной праграму я ўжо выканаў у 7 кнігах «Белорусов». Далей ідуць слоўнікі, што адной асобе навуковым чынам выканаць нельга (дарэчы, я чуў, што ў Вас па гэтым прадмеце нешта робіцца) і гісторыя Беларусі, але гэта не па маёй спецыяльнасці... 2) У дадзены момант я заняты падвядзеннем вынікаў па рускай мове ўвогуле, для чаго патрэбныя матэрыялы маюцца толькі ў Ленінградзе... 3) І па сваёй усходняй арыентацыі ў беларускім пытанні я менш за ўсё падыходжу да большасці мінскіх вучоных беларусаў, якія занадта рашуча выказаліся з нагоды ІІІ т., 3 вып. маіх «Белорусов»... Перамяніць свае погляды... я не магу. 4) З'яўляючыся сапраўдным членам Расійскай Акадэміі навук і Ленінградскага ўніверсітэта, а таксама дырэктарам Музея антрапалогіі і этнаграфіі, я не маю магчымасці ў дадзены момант нават часткова прыязджаць у Мінск для чытання лекцый. 5) Я бы прапанаваў такое выйсце: больш здольных асоб, якія атрымалі вышэйшую філалагічную адукацыю, прыкамандзіраваць да даследчыцкага інстытута Ленінгр. універсітэта, дзе кіраўніком па рускай мове з'яўляюся я. Тут, а таксама дома я ахвотна бы ўзяўся кіраваць імі, а калі б яны былі добра забяспечаны, то на працягу года, самае большае, дзюх яны былі б падрыхтаваны да прафесарскага звання па гісторыі беларускай мовы ў шырокім сэнсе гэтага слова.

З абсалютнай павагай, гатовы да паслуг акад. Я. Карскі. 25/8-24 г.» [28, арк. І-2].

У сучасным друку неаднаразова даводзілася сустракаць меркаванне, нібыта Яўхім Фёдаравіч з'ехаў з Беларусі таму, што рэктарам БДУ быў прызначаны не ён — вучоны, які фактычна стаў у вытокаў беларускай нацыянальнай гуманітарыстыкі, — а гісторык У. Пічэта. У грунтоўнай працы Вітаўта Тумаша, прысвечанай жыццю і навуковай дзейнасці Я. Карскага, знаходзім: «Няўдача з рэктарствам моцна закранула амбіцыю Карскага як

аднаго з выдатнейшых тагачасных беларусаведаў» [36, с. 150]. Гэтая версія выглядае вельмі сумнеўнай у святле асабістых якасцей Карскага. Так, па словах дачкі Наталлі, на шматлікія прапановы напісаць аўтабіяграфію акадэмік заўсёды адказваў словамі Ф. Дастаеўскага: «Адно ведаю дакладна: ніколі ўжо больш не сяду пісаць аўтабіяграфію, нават калі пражыву да сотні гадоў. Трэба быць занадта подла закаханым у сябе, каб пісаць без сораму пра самога сябе».

Як сапраўдны інтэлігент Яўхім Карскі быў вышэй за асабістыя крыўды. Гэта пацвярджаецца яго лістамі, у якіх акадэмік звяртаўся да калег з просьбай аб укамплектаванні бібліятэкі БДУ кнігамі са сваіх збораў. Уласны ўнікальны кнігазбор (больш за 4 тысячы тамоў), які перажыў грамадзянскую вайну і які Я. Карскі часткова вывез з Варшавы, ён у кастрычніку 1921 г. таксама добраахвотна перадаў толькі што адкрытаму Беларускаму дзяржаўнаму ўніверсітэту.

У першай палове 1920-х гадоў у Беларусі разгарнулася масіраваная кампанія супраць Я. Карскага, інспіраваная прадстаўніцкамі «новай беларускай інтэлігенцыі» са згоды рэспубліканскіх улад. Так, у 1923 г. у часопісе «Пюльмя» (№ 2) была надрукавана вострая рэцэнзія Уладзіслава Дзяржынскага (Чаржынскага) з нагоды выхаду апошняга выпуску трэцяга тома «Белорусов». Аўтар крытыкаваў метадалагічныя асновы даследавання Я. Карскага, абвінавачваў яго ў «абсалютнай неасведамленасці... у пытаннях літаратурнага мастацтва наогул і беларускага найноўшага пісьменства паасобку», а ў канцы рабіў радыкальна-правакацыйную выснову:

«Што-ж сказаць аб 3-ім выпуску III-га тому наогул? Мы ўжо вышэй мелі магчымасць адзначыць і дадатнія, і адмоўныя якасці гэтай працы. Тут толькі дадамо, што яна, дзякуючы сваёй павярхоўнасці, вельмі мала дасць новага для тых, хто больш-менш знаёмы з гісторыяй беларускае літаратуры і з гісторыяй беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху. Для тых-жа, хто мала або зусім незнаёмы з імі гэтая праца акад. Я. Ф. Карскага прынясе яўную шкоду: паасобныя моманты ў гісторыі бе-

ларускай літаратуры і ў гісторыі беларускага руху найчасцей атрымалі ў ёй асвятленне тэндэнцыйнае, цалкам адваротнае й супярэчнае рэчавіснасці, а ў найлепшым выпадку – атрымалі асвятленне ненавуковае і не паакадэміцку дылетанцкае» [8, с. 132].

Падобныя меркаванні (пераважна ў зневажальнай, правакацыйнай форме) выказваліся і некаторымі іншымі прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі 1920-х гадоў – Адамам Бабарэкам, Язэпам Дылам, Зміцерам Жылуновічам [4, с. 125–127]. Так, падчас выступлення на вечарыне часопіса «Польмя» ў Доме работнікаў асветы Жылуновіч у красавіку 1923 г. адзначаў: «За гэтую працу, як апошнюю, лепш-бы ён [Карскі – *аўт.*] і зусім ня браўся: яна ня ўзложыць яму вянка, вянка беларусазнаўцы. Гэта цэбар гразі, які ён вылівае сам на сябе» [4, с. 125].

Відавочна, што створаныя ўмовы не дазвалялі Я. Карскаму плённа займацца навукай у Беларусі. У Петраградзе ж ён узначаліў Музей антрапалогіі і этнаграфіі імя Пятра Вялікага Акадэміі навук і прабыў на пасадзе дырэктара 9 гадоў – да 2 кастрычніка 1930 г.

Праўда, і ў Расіі працаваць акадэміку, які ў душы не прыняў новай улады, было няпроста. Паказальны такі факт. У снежні 1925 г. саюзная Акадэмія навук паставіла перад Кіраўніцтвам справамі Савета народных камісараў СССР пытанне аб камандзіраванні акадэміка Я. Карскага «ў славянскія землі» на тры летнія месяцы 1926 г. у сувязі з неабходнасцю пазнаёміцца са славянскімі этнаграфічнымі музеямі і ўстанавіць з імі супрацоўніцтва. З вялікімі намаганнямі гэты выезд атрымалася арганізаваць. Даследчык пабываў у Польшчы, Чэхаславакіі, Югаславіі. Па вяртанні з камандзіроўкі Я. Карскі прадставіў глыбокую і падрабязную «Справаздачу аб навуковай камандзіроўцы ў славянскія землі ў 1926 годзе», якая была надрукавана агульнай колькасцю 50 асобнікаў. Аднак партыйна-наменклатурная рэакцыя на гэтую навуковую паездку была рэзка адмоўнай. Вынікам сталі здзеклівыя публікацыі І. Асьмова ў мінскай «Звяздзе», М. Кальцова ў маскоўскай «Правде» і адэскіх «Известиях»:

«Прысутнічаць у Бялградзе на ўрачыстасцях чарнасоценцаў; называць Львоў рускім горадам; ухваляць рэжым Пілсудскага за прыцягненне беларусаў, і крытыкаваць савецкі ўрад за нацыянальную палітыку – усё гэта ўпаўне паслядоўна калі не для савецкага навуковага работніка, то для былога вернападданага рэктара імператарскага варшаўскага ўніверсітэта».

У гэтых публікацыях Я. Карскі называўся «чарнасоценцам», «шавіністам», «асколкам царскага рэжыму» [33]. Афіцыйныя артыкулы мелі адпаведны розгалас, у выніку 13 красавіка 1927 г. на закрытым пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б было абмеркавана пытанне «Аб акадэміку Карскім». Яўхім Фёдаравіч на пасяджэнні не прысутнічаў і не мог абараняцца ад неабгрунтаваных абвінавачванняў.

У пастанове, прынятай па выніках слуханняў, прапаноўвалася «даручыць тав. Ігнатоўскаму, Адамовічу і Крыніцкаму паставіць пытанне па савецкай і партыйнай лініях аб выключэнні Карскага са складу членаў Акадэміі навук», а таксама прасіць ЦК ВКП(б) «даручыць адпаведным органам арганізаваць крытыку па справаздачы акадэміка Карскага аб паездцы за мяжу» [35].

Адзначым, што такія адносіны да асобы і навуковай спадчыны Я. Карскага з боку ўлады і акадэмічнай наменклатуры захоўваліся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Так, у 31-м томе «Большой Советской энциклопедии», выдадзеным у 1937 г. пад рэдакцыяй О. Шміта, адзначалася, што Яўхім Фёдаравіч «разглядаў у сваіх дарэвалюцыйных працах беларускую мову як адну з рускіх гаворак, Я. Карскі настойліва захоўвае гэтую шавіністычную ўстаноўку і ў работах пасля Кастрычніка 1917..., так што яго працы могуць быць выкарыстаны зараз толькі як збор матэрыялаў» [5, с. 623]. Нават у прадмове Інстытута мовазнаўства Акадэміі навук БССР да перавыдадзенага ў 1955 г. шматтомніка «Белорусь» чытаем:

«Асобныя з'явы мовы разглядаюцца Я. Карскім толькі бегла, эпизадна, без высвятлення змяненняў, якія працякалі на працягу ўсіх перыядаў гісторыі беларускага народа...

Не валодаючы марксісцкім метадам у падыходзе да вывучэння грамадскіх з'яў, акадэмік Я. Карскі не мог

даць глыбокага тэарэтычнага абагульнення сваіх найкаштоўнейшых назіранняў і даследаванняў у галіне беларускай мовы. Не ўсе яго высновы, сфармуляваныя шмат гадоў назад, адпавядаюць сучасным дасягненням савецкага мовазнаўства....

У працах Я. Карскага, у тым ліку і паслярэвалюцыйных, не атрымалі адпаведнага адлюстравання працы класікаў марксізму-ленінізму па нацыянальным пытанні. Нідзе ім не закранутае пытанне пра фарміраванне беларускай буржуазнай і сацыялістычнай нацыі» [13, с. 4-5].

Аднак нават у складаных умовах савецкай рэчаіснасці Я. Карскі працягваў актыўна займацца фундаментальнай навукай. Прычым яго інтарэсы выходзілі далёка за межы пытанняў беларускай філалогіі. Акадэмік шмат часу і намаганняў аддаваў распрацоўцы актуальных праблем рускай і агульнаславянскай філалогіі. Так, напрыклад, у 1924 г. Я. Карскі ў Ленінградзе выдаў кнігу «Русская диалектология», значнае месца ў якой адводзілася беларускай мове. Аўтар падаў крыніцы і дапаможнікі для знаёмства з беларускай мовай, указаў межы беларускага народа і яго мовы, спыніўся на праблеме ўтварэння беларускай народнасці і беларускай мовы, акрэсліў асноўныя прыметы беларускіх гаворак [23].

Таксама ў Ленінградзе праз чатыры гады было надрукавана яго фундаментальнае сацыненне «Славянская кирилловская палеография» [24], якое, па меркаванні М. Булахава, з'яўляецца найбольш сістэматызаваным выкладам пытанняў, што адносяцца да гісторыі ўзнікнення і далейшага развіцця славянскай пісьменнасці. Пабачылі свет і многія іншыя глыбокія даследаванні.

Яўхім Карскі надзвычай уважліва ставіўся да прац сваіх папярэднікаў і сучаснікаў. Уласныя погляды і ацэнкі іх дзейнасці ён выказаў у разнастайных водгуках, рэцэнзіях, некрологах, прысвечаных А. Будзіловічу, Я. Будэ, Я. Гроту, А. Качубінскаму, М. Коласаву, А. Сабалеўскаму, А. Смірнову, І. Сразнеўскаму, Г. Ульянаву, М. Халанскаму, А. Шахматаву, І. Ягічу. Гэтыя і іншыя матэрыялы сталі асновай кнігі Я. Карскага «Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР» [22], у якой адной з першых задач ён назваў складанне дыялекталагічнага атласа

жывой мовы па асобных гаворках з указаннем тэрыторыі бытавання найбольш тыповых рыс.

Беларускія аўтары шмат разоў папракалі Я. Карскага ў русацэнтрычнасці, вялікадзяржаўнасці, нават у шавінізме. Фармальныя падставы для гэтага давала нежаданне акадэміка перабудоўваць свае навуковыя погляды пасля рэвалюцыі ў адпаведнасці з патрэбамі часу, а таксама выкарыстанне ім у сваіх працах тэрмінаў *белорусское племя* і *белорусское наречие* ў дачыненні да беларускага народа і яго мовы.

Відавочна, з пазіцый сучаснага мовазнаўства многія высновы Я. Карскага, выкарыстаныя ім метады даследавання і тэрміналагічны апарат могуць падацца нам непераканальнымі, прадуманымі, нават тэндэнцыйнымі. У такой сітуацыі важна разумець, што Яўхім Карскі як асоба, вучоны, педагог фарміраваўся ў апошняй трэці XIX ст. – ва ўмовах царскай расійскай школы і мяшчанскага «кваснога» патрыятызму. На туральна, на станаўленне яго свядомасці і навуковага светапогляду паўплывала афіцыйная вялікадзяржаўніцкая ідэалогія. Аднак само кола праблем, узнятых Я. Карскім, і спосабы іх раскрыцця сведчылі пра тое, наколькі прагрэсіўнымі для тых умоў і абставін былі погляды акадэміка на працэс фарміравання беларускай нацыі і яе мовы.

Пытанне тэрміналогіі ва ўмовах, калі беларускае мовазнаўства знаходзілася на стадыі зараджэння, на наш погляд, увогуле не надта істотнае, другаснае. Разам з тым у славістыцы тэрмін *племя* выкарыстоўваўся не толькі для абазначэння этнічных груп эпохі рода-племяннога грамадскага ладу, але і пры высвятленні паходжання таго ці іншага народа гістарычнай эпохі. Сэнс найменняў *русский язык*, *белорусское наречие*, *западнорусское наречие*, якія даволі шырока ўжываў Я. Карскі пры апісанні сістэмы беларускай мовы, варта разумець толькі ў кантэксце, у іх узаемаадносінах з іншымі тэрмінамі. У прыватнасці, у II томе «Белорусов» Карскі выкарыстоўвае і іншыя намінацыі: *беларуская мова*, *сучасная беларуская мова*, *жывая беларуская мова*, *беларускае маўленне*, *агульнабеларуская мова*, *старая беларуская мова*.

Акадэмік В. Баркоўскі ў сваіх успамінах адзначаў, што Я. Кар-

скі быў вымушаны карыстацца ўзгаданымі «праблемнымі» найменнямі, паколькі менавіта гэтая тэрміналогія ва ўмовах царскай цэнзуры была прызнанай, афіцыйнай, і адыходзіць ад яе не дазвалялася. «Апіскі» ж, якія часам «па недаглядзе» рабіў Яўхім Фёдаравіч (*беларуская мова, беларуская народнасць* і пад.), выражалі яго сапраўдныя адносіны да праблемы.

Няма сумневу, што даследчык не належаў да нацыянальнай філалагічнай школы, ён – прадстаўнік рускіх акадэмічных традыцый у лінгвістыцы, літаратуразнаўстве, этнаграфіі. Колішні выпускнік прыходскага і духоўнага вучылішчаў, Я. Карскі не быў рэвалюцыянерам ні ў грамадскім жыцці, ні ў навучы, аднак менавіта дзякуючы яму пасля ўтварэння БНР і БССР нацыянальная філалогія не аказалася бездапаможнай у новых сацыяльных умовах.

Якіх бы поглядаў на беларускую справу ні прытрымліваўся Я. Карскі на тым ці іншым этапе сваёй навуковай дзейнасці, ён заўсёды заставаўся добрасумленным і аб'ектыўным даследчыкам. Яго працы ў галіне дыялекталогіі, гісторыі мовы, палеаграфіі, літаратуразнаўства, фалькларыстыкі, этнаграфіі і археалогіі беларускага народа і асабліва абагульняльнае даследаванне «Белорусь» – гэта пераканаўчае навуковае сцвярджанне этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і беларускай мовы.

Важна адзначыць тую вялікую ролю, якую адыграў акадэмік Карскі ў арганізацыі філалагічнай навукі. Ён разумеў важнасць збіральніцкай працы, падтрымліваў і накіроўваў энтузіястаў. Так, калі П. Шэйну было цяжка разабрацца з назапашанымі матэрыяламі па беларускай мове, Я. Карскі ахвотна выконваў функцыю навуковага рэдактара.

На працягу 12 гадоў (да 1917 г.) ён быў рэдактарам аднаго з вядучых расійскіх навуковых часопісаў – «Русского филологического вестника», значна разнастаіў яго тэматыку і пашырыў памер (у асобных выпусках – амаль удвая). Акрамя таго, Яўхім Карскі з поспехам рэдагаваў «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР» (з 1920 г. да 1927 г.), «Известия по русскому языку и словесности» (з 1928 г. да 1930 г.). Пад рэдакцыяй Я. Карскага ўжо пасля смерці акадэміка выйшаў I том «Известий Комиссии по русскому языку».

Увогуле за гады сваёй навуковай дзейнасці Яўхім Карскі надрукаваў 1052 публікацыі. Большасць з іх так ці інакш звязаны з працоўкай пытанняў беларускага мовазнаўства, якому вучоны аддаў амаль паўстагоддзя. Яшчэ шэраг даследаванняў былі напісаны ім у суаўтарстве (з В. Істрыным, У. Ператцам, М. Спяранскім, Б. Ляпуновым, П. Лаўровым і інш.). Апошнім з апублікаваных акадэмікам прыжыццёвых даследаванняў стаў артыкул на беларускай мове «Сатырыко-камічныя творы беларускай літаратуры» [26].

Памёр акадэмік 29 красавіка 1931 г., і быў пахаваны на Смаленскіх праваслаўных могілках Ленінграда.

Дасягненні Яўхіма Карскага ў галіне славістыкі і палеаграфіі высока ацэньваліся навуковай грамадскасцю: у 1898 г. Я. Карскі быў абраны членам Археалагічнай камісіі Маскоўскага археалагічнага таварыства, членам-карэспандэнтам Таварыства аматараў старажытнага пісьменства, у 1901 г., як ужо адзначалася, — экстраардынарным акадэмікам, а ў 1916 г. — ардынарным акадэмікам Расійскай акадэміі навук па Аддзяленні рускай мовы і славеснасці. Акрамя таго, Яўхім Фёдаравіч быў дэлегатам 1-га Міжнароднага з'езда славянскіх географаў і этнографаў у Празе (1924 г.), выбіраўся ганаровым членам Таварыства аматараў расійскай славеснасці (1925 г.) і Таварыства пісьменства і мастацтва ў Ленінградзе (1927 г.). У 1929 г. ён стаў членам Чэшскай акадэміі навук. Нямногія нашы суайчыннікі дасягнулі такіх вяршынь.

За сваё жыццё акадэмік Я. Карскі атрымаў нямала ўзнагарод. Сярод іх ордэн Святога Станіслава III ступені і II ступені, Святой Анны III ступені і II ступені, Святога раўнаапостальнага князя Уладзіміра IV ступені, а таксама медалі «В память царствования императора Александра III», «В память 300-летия царствования Дома Романовых», быў узнагароджаны Вялікім залатым медалём Рускага геаграфічнага таварыства, залатымі медалямі імя П. Бацюшкава, меў тытул «правадзейны стацкі саветнік».

Але найлепшым помнікам Яўхіму Карскаму, даследчыку, які заклаў асновы айчыннай гуманітарыстыкі, павінен стаць поўны акадэмічны збор яго навуковых прац, выдадзены ўдзячнымі нашчадкамі.

Літаратура

1. Баркоўская, Н. Я. Мой бацька / Н. Я. Баркоўская // Полымя. – 1961. – № 1. – С. 156–157.
2. Баркоўскі, В. І. Сардэчнае дзякуй майму настаўніку / В. І. Баркоўскі // Полымя. – 1961. – № 1. – С. 155.
3. Белорусский Государственный Университет за 1921–22 акад. год / сост. С. З. Каценбогин. – Минск : ДВБ, 1922. – 40 с.
4. Б-ка А. 3-ці вечар «Полымя» / А. Б-ка // Полымя. – 1923. – № 3–4. – С. 125–127.
5. Большая советская энциклопедия / гл. ред. О. Ю. Шмидт. – М. : ОГИЗ СССР, 1931. – Т. 31 : Камбоджа – Кауфмана пик. – 807 с.
6. Борковский, В. И. Академик Е. Ф. Карский (1861–1931) / В. И. Борковский // Учёные записки Ярославского Пединститута. – 1945. – Вып. 5 : Педагогика. – С. 1–44.
7. Булахов, М. Г. Евфимий Фёдорович Карский: жизнь, научная и общественная деятельность / М. Г. Булахов ; под ред. В. И. Борковского. – Минск : БГУ, 1981. – 272 с.
8. Дзяржынскі, Ул. «Белорусы» Е. Ф. Карскага / Ул. Дзяржынскі // Полымя. – 1923. – № 2. – С. 112–132.
9. Дзятко, Д. Жыццёвыя шляхі акадэміка Яўхіма Карскага / Д. Дзятко, Ц. Чарнякевіч // Роднае слова. – 2011. – № 1. – С. 34–40.
10. Дзятко, Д. Яўхім Карскі: бацька навуковага беларусазнаўства / Д. Дзятко. – Мінск : Харвест, 2014. – 64 с.
11. Досталь, М. Ю. Е. Ф. Карский в годы «советизации» Академии наук / М. Ю. Досталь // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – 1995. – Т. 54. – № 3. – С. 77–82.
12. Запрудскі, І. М. Прадмова да трэцяга тома працы Я. Ф. Карскага «Беларусы» / І. М. Запрудскі, І. В. Казакова, У. Г. Кароткі // Карский, Е. Ф. Беларусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : Беларус. энцыкл., 2007. – Т. 3, кн. 1 : Очерки словесности белорусского племени. – С. 5–28.
13. Институт языкознания АН БССР. Предисловие // Карский, Е. Ф. Беларусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – М. : АН СССР, 1945. – Вып. 1 : Исторический обзор звуков белорусского языка. – С. 3–5.
14. Карская, Т. С. Эпистолярное наследие академика Е. Ф. Карского / Т. С. Карская // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1982. – № 1. – С. 109–116.
15. Карский, А. Нежинская школа славистов: Р. Ф. Брандт, М. И. Соколов, Е. Ф. Карский / А. Карский // Ю. Ф. Карскі і сучаснае мовознаўства : матэрыялы XI міжнародных Карскіх чытань (18–19 вересня 2007 р.). – Ніжнін – Гродно, 2008. – 178 с.
16. Карский Евфимий Фёдорович (к 150-летию со дня рождения) : библиографический обзор / авт.-сост. А. А. Карский. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 122 с.
17. Карский, Е. Ф. Беларусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1903. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 466 с.
18. Карский, Е. Ф. Беларусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1908. – Т. 2 : Язык белорусского племени. – Кн. 1 : Исторический очерк звуков белорусского наречия. – 579 с.
19. Карский, Е. Ф. К истории звуков и форм белорусской речи / Е. Ф. Карский. – Варшава : Русский филологический вестник, 1893. – 313 с.
20. Карский, Е. Ф. Обзор звуков и форм белорусской речи / Е. Ф. Карский. – М. : Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, 1885 (факт. 1886). – 170 с.
21. Карский, Е. Ф. Отчёт о поездке в Белоруссию в 1903 г. / Е. Ф. Карский. – СПб. : Типография М. Сасюлевича, 1905. – 32 с.
22. Карский, Е. Ф. Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР / Е. Ф. Карский // Сб. ОРЯС. – 1926. – Т. 101. – № 1. – 103 с.
23. Карский, Е. Ф. Русская диалектология: очерк литературного русского произношения и народной речи великорусской (южновеликорусских и северновеликорусских говоров), белорусской

и малорусской (украинского языка) / Е. Ф. Карский. – Ленинград : Сеятель Е. В. Высоцкого, 1924. – 172 с.

24. Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.

25. Карский, Е. Ф. Что предстоит сделать по белорусскому языку и литературе / Е. Ф. Карский. – Минск : Народный комиссариат просвещения, 1921. – 4 с.

26. Карскі, Я. Ф. Сатырыко-камічныя творы беларускай літэратуры / Я. Ф. Карскі // Vseslavenski zbornik: spomenica o tisućugodišnjici hrvatskoga kraljevstva. – Zagreb, 1930. – С. 108–119.

27. Ляпунов, Б. М. Очерк жизни и деятельности академика Е. Ф. Карского / Б. М. Ляпунов // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – 1932. – № 3. – С. 167–197.

28. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 1201.

29. Нежынскі дзяржаўны архіў. – Ф. 1105. – Воп. 1. – Спр. 186.

30. On pierwszy wytyczył granice języka białoruskiego : rozmowa z Aleksandrem Karskim, wnukiem Jauchima Karskiego, pioniera białoruskiego językoznawstwa // Czasopis. – 2010. – № 5. – S. 41–44.

31. Программа для соби́рания особенностей народных говоров. III. Программа для соби́рания особенностей белорусского наречия / сост. Е. Ф. Карский. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1896. – 50 с.

32. Протоколы заседаний общего собрания Императорской Академии наук (СПб., 1916) // Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук. – Ф. 1. – Воп. 1а. – Спр. 163.

33. Рублевская, Л. И. Время и бремя архивов и времён / Л. И. Рублевская, В. В. Скалабан. – Минск : Літаратура і мастацтва, 2009. – 192 с.

34. Самойленко, А. Г. От лектора до ректора: личное дело Ефима Фёдоровича Карского в Archiwum Państwowe M. St. Warszawy / А. Г. Самойленко // Е. Ф. Карский и современное языкознание: материалы XII Международных научных чтений (Гродно, 20–21 мая 2010 г.) / ред. кол.: М. И. Конюшкевич (гл. ред.) [и др.]. – Гродно, 2011. – С. 4–13.

35. Спадчына акадэміка Яўхіма Карскага: да 150-годдзя з дня нараджэння [Электронны рэсурс] (1,5 Гб). – Мінск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2010. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

36. Тумаш, В. Выбраныя працы / В. Тумаш. – Мінск : Бібліятэка часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд», 2002. – 246 с.

37. Успенский, Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.) / Б. А. Успенский. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 558 с.

ІВАН НАСОВІЧ

Выдатны беларускі мовазнавец, этнограф і фалькларыст Іван Іванавіч Насовіч нарадзіўся 26 верасня 1788 г. (па старым стылі) у сяле Гразівец Быхаўскага павета (цяпер Чавускі раён) Магілёўскай губерні ў сям’і дзяка, пазней рукапакладзенага ў святары. Як адзначае Іван Цішчанка, Насовічы «...блізка стаялі да простага народа, з павагай адносіліся да народных звычаяў, абрадаў і вуснапаэтычнай творчасці. У іх доме гаварылі па-беларуску, спявалі беларускія песні і г. д.» [11, с. 213]. Як традыцыйна было прынята ў большасці беларускіх сем’яў, выхаванне дзяцей ажыццяўлялася «ў строгіх правілах, у паслухмянасці, у любові да